

DOWN TO #92 EARTH

Uitgave Vereniging Milieudefensie
Friends of the Earth Netherlands
Jaargang 16 / december 2025

Zelf inzamelen en
recyclen: producenten
moeten aan de bak

De schone schijn
van Zweedse
productiebossen

Yasmeen Lari

**“Duurzaam bouwen
is niet hightech,
het is gezond verstand”**

8 OP DE COVER

Onafhankelijk bouwen

Yasmeen Lari noemt zichzelf geen architect meer, ze is een 'social builder'. De Pakistaanse ontwerpt gebouwen die bestand zijn tegen aardbevingen en extreem weer. En vooral: bewoners kunnen ze zelf bouwen. "Een gebouw moet mensen verbinden, niet isoleren".

12

Kinderklimaat-gesprekken

Sommige kinderen zijn boos, andere verdrietig: zeker driekwart van de kinderen in Nederland maakt zich soms zorgen over het klimaat. Hoe praat je met hen over zo'n groot onderwerp? Drie experts delen hun ervaringen.

22

Té schattig!

Grote ogen, kleine lijfjes: de babyficatie van dieren is een schadelijke trend, zegt professor Taylor Waters. Dieren zijn geen slachtoffers die onze verzorgende rol nodig hebben. "Hun autonomie wordt hen afgenomen."

32

Leven in de Zoöp

In een Zoöp kijk je naar alle ecologische relaties waar jouw organisatie deel van uitmaakt. Ook de broedvogels op het dak krijgen een stem. Bedenker Klaas Kuitenbrouwer vertelt waarom dat zo belangrijk is.

38

Afval bestaat wel/niet

Van blikjes tot wasmachines: de Uitgebreide Productenverantwoordelijkheid (UPV) maakt steeds meer producenten verantwoordelijk voor het opruimen van het afval van hun eigen consumenten. Klinkt goed, toch? Maar uiteenlopende belangen maken de praktijk weerbarstig.

26

Bos of boomfabriek?

Zweden presenteert zich graag als bosrijk en groen, maar achter dat imago schuilt een industrieel bosbouwsysteem van kaalslag en aangeplante monoculturen. Ondertussen verdwijnen natuurbossen, en daarmee de biodiversiteit.

Commentaar/Esmee

Nu Carolien en Mees de wijde wereld aan het verkennen zijn, neemt Esmee tijdelijk het stokje over.

Logisch, toch?

Als een stuk land vol staat met bomen, dan is het toch een bos? Je weet wel: zo'n plek met allerlei soorten dieren, planten, schimmels en nog kleinere organismen (p 16).

En als bedrijven verantwoordelijk worden gemaakt voor het inzamelen en recyclen van hun eigen producten, nadat hun klanten ze hebben gebruikt, dan doen ze dat vast zo goed als ze kunnen (p 38).

Het Koninkrijk der Nederlanden zorgt toch voor klimaatadaptatie in het héle koninkrijk, niet alleen het vasteland (p 15)? Bonaire verdwijnt langzaam maar zeker onder water, dat lijkt me topprioriteit voor de overheid.

Dat we sommige dieren heel schattig vinden, zorgt er vast voor dat we extra goed voor ze gaan zorgen. We willen alleen het beste voor ze, *right* (p 22)?

Medewerkers van hulporganisaties die mensen in overstromingsgebieden helpen, regelen vast dat er voldoende sanitair is, zodat ook de vrouwen dat kunnen gebruiken – dat kan niet anders (p 8).

Als we een hele klimaatop organiseren, om met zo veel mogelijk landen samen de klimaatcrisis aan te pakken, dan zijn fossiele bedrijven toch de eerste die aan banden gelegd worden (p 47)? En we zouden toch op z'n minst moeten luisteren naar de

15/25/35
In actie/voor bonaire

Acht eilandbewoners van Bonaire daagden samen met Greenpeace de Nederlandse staat voor de rechter. *Meralney Bomba* werkt op Bonaire als community mobilizer. Kjell Kroon ziet op Bonaire de klimaatcrisis al keihard toeslaan. Greenpeace-jurist Eefje de Kroon kijkt naar de klimaatcrisis als de grootste bedreiging van mensenrechten.

En verder

- 04 In beeld: Winst voor de Waddenzee
- 07 Kort nieuws & Schot
- 16 Boeren voor de toekomst: Biobased bouwmaterialen
- 20 Doe het lekker zelf: Maak een egelrestaurant
- 31 Column Mounir Samuel: Van zwarte aarde naar zwart goud
- 36 Kalloe leest: Toekomstverhalen
- 37 Cultuurtips
- 43 Wisselcolumn: Jens van der Wee
- 44 Samen eten: A Beautiful Mess
- 47 Brieven & Bijlo gaat los op... COP30

Colofon

DOWN TO EARTH

Nummer 92, december 2025
Down to Earth is een uitgave van Vereniging Milieudefensie. Het wordt gemaakt op basis van een onafhankelijk redactiestatuut. De artikelen geven niet noodzakelijk het standpunt van Milieudefensie weer.

Contact

Postbus 19199
1000 GD Amsterdam
020 626 26 20
redactie@downtoearthmagazine.nl
www.downtoearthmagazine.nl

Redactie

Esmee de Gooyer (hoofdredacteur a.i.)
Anne Havelaar (redacteur a.i.)
Cathelijn Schilder (redacteur a.i.)

Aan dit nummer werkten mee:

Wisse Beets, Vincent Bijlo, Michiel Bussink, Robert Elsing, Radjan Hanoeman, Hidde Jansen, Katja Keuchenius, Tristan Lof, Wilma van der Maten, Anne Polkamp, Eva Prins, Mounir Samuel, Bas van der Schot, Pépé Smit, Jens van der Wee, Hilde Wijnen.

Redactieraad

Victor van den Belt, Karen van den Einde, Erica Meijers

Artdirection en vormgeving

Curve Mags and More

Druk

Moderna Printing
Gedrukt op 100 procent kringloop-papier.

Abonnement

Minimaal € 35 per jaar voor zes nummers. Je bent dan ook lid van Milieudefensie.

Wijzigen

Kan via milieudefensie.nl/contact/ adreswijziging.
En via de Servicelijn: service@milieu-defensie.nl of 020 626 26 20, ma t/m do tijdens kantooruren.
Opzeggen kan via 020 2134 213, ma t/m vr tijdens kantooruren.

inheemse mensen die de natuur díe er nog is beschermen (p 31).

Helaas volgt de realiteit een andere logica. Want maar al te vaak zijn dingen niet wat ze lijken, en als je even niet oplet, ga je uit van het best case scenario. Het is soms moeilijk om niet cynisch te worden.

Maar samen kunnen we het rechtzetten. Hoe? Door actie te voeren tegen bosbouwbedrijven en grootgebruikers van karton. Door hun propaganda te ontmaskeren en ze aan de schandpaal te nagelen (p16).

Door producenten zelf te verenigen om écht circulair afval te verwerken en zo te concurreren met bedrijven die alleen de goedkoopste optie zoeken (p 38).

Door een klimaatzaak te starten tegen de overheid om klimaatadaptieve maatregelen af te dwingen (p 15).

Door op te houden met het toebrengen van dierenleed of het te normaliseren door het te delen op sociale media (p 22).

Door sámen met vrouwen circulaire en overstromingsbestendige opvang en huizen te bouwen, zodat zij alles krijgen dat ze nodig hebben (p 8).

Door actie te voeren tegen olie- en gasmultinationals, totdat zelfs de minister van Klimaat en Groene Groei zegt: genoeg is genoeg (p 6).

Esmee de Gooyer, hoofdredacteur a.i.

Geen gasboring bij Ternaard

“Yes!” riepen de aanwezigen in het dorpshuis in het Friese Wierum uitbundig, toen minister Hermans aankondigde dat ze een overeenkomst had gesloten met de Nederlandse Aardolie Maatschappij (NAM): er komt definitief geen nieuwe gaswinning onder de Waddenzee bij Ternaard. “Met deze overeenkomst geven we gehoor aan een brede wens van de Tweede Kamer en de samenleving”, zo verklaarde Hermans. Wel geeft de Nederlandse staat Shell en ExxonMobil, de twee bedrijven achter de NAM, daarvoor een vergoeding van 163 miljoen euro.

In september voerden Milieudefensie en de Waddenvereniging nog actie tegen de gasboring: meer dan 600 mensen kwamen samen op de dijk bij Ternaard om een van de meest kwetsbare natuurgebieden van Nederland te beschermen tegen de fossiele industrie. ■

BEELD: MILIEUDEFENSIE/WOUTER VAN DEUWEN

TERUG IN HET THEATER: DE ZAAK SHELL

Win kaartjes voor deze bijzondere theatervoorstelling

**De laatste witte mannelijke neushoorn is
uitgestorven. Bosbranden, overstromingen
en hittestress zijn aan de orde van de dag.
Waarom zit er dan toch zo weinig schot in
het oplossen van het klimaatprobleem?**

De bekroonde voorstelling *De zaak Shell* is terug in het theater, nu mét de uitspraak van het hoger beroep en de nieuwste ontwikkelingen.

EEN HAARSCHERP KLIMAATDEBAT

In dit toneelstuk leggen de belangrijkste hoofdrolspelers in het klimaatdebat in haarscherpe pleidooien uit waarom ze doen wat ze doen: Shell, de consument, de overheid, de burger en een jonge generatie die zich zorgen maakt om hun toekomst. In 5 monologen schuiven ze de verantwoordelijkheid steeds door naar een andere partij.

*"Een groot, beladen onderwerp
toegankelijk gemaakt."*

– Volkskrant ★★★★★

WIN GRATIS KAARTJES!

**De voorstelling gaat
3 maart 2026 in première
en speelt t/m 9 april 2026
door heel Nederland.**

Het goede nieuws? Wij mogen 15x2 vrijkaarten weggeven. Stuur vóór 11 januari een mail naar service@milieudefensie.nl met daarin het antwoord op de vraag: waarom wil jij deze voorstelling graag zien?

Meer informatie
vind je op
bit.ly/Shell-theater

FOTO: KARIN JONKERS

Schot

COP30
BRASIL

Schot

WERELDWYDE KLIMAATAANPAK?

Droogte in Iran

De inwoners van Teheran dreigen de komende weken zonder drinkwater te komen zitten. Volgens wetenschappers hangt de droogte die het watertekort in de regio veroorzaakt samen met de uitstoot van fossiele brandstoffen.

Sociale huur

Sociale huurwoningen worden harder geraakt door de

gevolgen van klimaatverandering dan de gemiddelde woning in Nederland, melden Dutch Green Building Council en Climate Adaptation Services na analyse. Bewoners hebben meer last van hittestress en wateroverlast, en in sommige buurten spelen meerdere klimaateffecten tegelijkertijd waardoor problemen zich opstapelen.

Geen angels, wel rechten

In een provincie in Peru hebben angelloze bijen rechten gekregen. In het Avireri-Vraem UNESCO biosfeerreservaat hebben ze nu het recht om te bestaan, zich voort te planten en een gezonde populatie op te bouwen. Daardoor kunnen mensen en bedrijven die de bijen schaden – bijvoorbeeld door ontbossing, pesticidegebruik of het houden van exotische honingbijen – eenvoudiger juridisch worden aangepakt. Het is wereldwijd de eerste keer dat een insect zulke rechten krijgt. Angelloze bijen leven al miljoenen jaren in het Amazonegebied en bestuiven daar zo'n 80 procent van de regenwouden. In Peru komen 175 van de 600 bekende soorten voor. Wetenschappers werkten samen met de Asháninka, die in het gebied wonen en de honing als heilig en geneeskrachtig beschouwen. De initiatiefnemers willen nu in heel Peru erkenning voor deze dieren.

TotalEnergies

Nederland werkt niet meer mee aan de financiering van een groot gasproject van TotalEnergies in Mozambique. Dit naar aanleiding van rapporten over grove mensenrechtenschendingen van het Franse bedrijf. In 2021 martelden en vermoordden Mozambikaanse soldaten die het project beveiligden tientallen burgers. Zij werden betaald en van uitrusting voorzien door Total. Ook dient Europese mensenrechtenorganisatie ECCHR een strafrechtelijke klacht in tegen TotalEnergies. Nederland blijft wel betrokken bij het project als exportkredietverzekeraar van baggeraar Van Oord.

Biokweker stopt

Biologische groentekwekerij Jongerius stopt er plotseling mee. Het is een van de grootste bedrijven in de sector van Nederland, die jonge planten verkoopt aan bijna alle biologische groentekwekers. De branche reageert geschokt op het nieuws.

Greenwashing

Gemeenschappen in Lesotho beschuldigen het Lesotho Highlands Water Project (LHWP) van greenwashing. Ze dienden een klacht in bij de Afrikaanse Ontwikkelingsbank. Het project transporteert water van Lesotho's rivieren naar buurland Zuid-Afrika, en wekt tegelijk energie op door waterkracht. Maar de bewoners van Lesotho die door het project ontheemd zijn geraakt, vinden dat de LHWP niet gezien mag worden als klimaatmitigatie-

project. Volgens hen vervuult het hun omgeving, tast het hun waterbronnen aan en verdwijnen er bossen.

BEELD: SHUTTERSTOCK

Klimaat- desinformatie

Exxon betaalde rechtse denktanks om klimaatdesinformatie te verspreiden in Latijns-Amerika. Dat blijkt uit honderden niet eerder gepubliceerde documenten. Het doel van het fossiele bedrijf was dat landen in het mondiale zuiden minder geneigd zouden zijn VN-klimaatverdragen te ondertekenen.

Uitstel boswet

De Europese ontbossingswet wordt definitief uitgesteld tot 30 december 2026. De wet zou eerst op 1 januari 2025 ingaan en verbiedt de verkoop van producten die van illegaal ontbost land afkomstig zijn. ■

BEELD: FREEPIK.COM

Yasmeen Lari bij een door haar ontworpen klimaatbestendig huis van lokale materialen

Van sterarchitect naar sociale bouwer

De Pakistaanse sterarchitect Yasmeen Lari verruilde glanzende kantoortorens voor klimaatneutrale huizen die bestand zijn tegen overstromingen. Ze bouwt zonder aannemers en beton, maar mét bewoners, vooral vrouwen, die hun eigen toekomst heropbouwen. “Mijn huizen zijn post-luxueus: ze zijn eenvoudig, maar bieden rust, vrijheid en trots.”

TEKST: WILMA VAN DER MATEN BEELD: YASMEEN LARI

In de Zuid-Pakistaanse havenstad Karachi schitteren kantoortorens van glas en beton in het zonlicht. Tussen het verkeerslawaaï en de stoffige hitte rijzen strakke gevels van banken, oliemaatschappijen en multinationals op. In de jaren zeventig ontwierp Yasmeen Lari, de eerste vrouwelijke architect van het land, een aantal van deze gebouwen. Toentertijd zag ze die als een symbool van vooruitgang. Hoe groot is het contrast met de huizen die nog geen 50 kilometer verderop langs de Indus staan. Ze zijn klein en rond, gebouwd van modder, leem en bamboe met daken van palmladeren, en net als de glazen torens door Yasmeen ontworpen. “Deze woningen zijn koel in de hitte en stevig in de storm”, vertelt ze vanuit haar huis dat in een overgangswijk ligt tussen het mondaine Karachi en de volksbuurten van de stad. Dat contrast staat symbool voor wie zij is. Na decennia van commerciële roem keerde ze die wereld begin 2000 de rug toe. Sindsdien is het platteland haar werkgebied. Door de jaarlijks terugkerende overstromingen raken in de provincie Sindh elk jaar duizenden mensen dakloos. Samen met

hen bouwt Yasmeen nieuwe woningen die niet alleen klimaatbestendig zijn, maar ook goedkoop en volledig gemaakt van lokale materialen. Ze noemt zichzelf geen architect meer, maar een ‘social builder’, een sociale bouwer.

Waarom besloot je om je succesvolle architectenbureau op te geven?

Ze glimlacht beleefd, ook al is de vraag haar waarschijnlijk al talloze keren gesteld. “Het ontwerpen van dure en grote gebouwen is goed voor onze ego’s, maar ze dienen uiteindelijk niets en niemand. Hoe bekender je wordt, hoe hoger de commissies. Daar draait het per saldo om. Op een dag keek ik naar wat ik had gebouwd en voelde ik niets. Ik besefte dat er meer armoede was dan rijkdom en dat ik totaal niet bijdroeg aan de bestrijding daarvan. Toch had de architectuur voor mij altijd iets idealistisch: mensen helpen beter te leven. Dat was ik kwijtgeraakt. Ik ontwierp voor mensen die al te veel hadden. En toen kwam de aardbeving van 2005 in Kashmir. Daar, tussen het puin, zag ik wat architectuur écht kan doen.” De aardbeving had een kracht van 7.6 op de schaal van Richter en geldt nog steeds als een van de zwaarste rampen in de geschiedenis van Pakistan. Meer dan 70 duizend mensen kwamen om het leven, miljoenen verloren hun huis. De ramp legde de kwetsbaarheid van bergdorpen én de gebrekkige bouwpraktijken bloot.

Wat kon je als architect betekenen voor de wederopbouw?

“Toen ik als vrijwilliger vertrok naar de plek van de ramp wist ik dat nog niet. Ik had geen plan of geld. Mijn kantoor bestond immers niet meer. Ik moest dus goedkoop te werk gaan. De eerste gedachte bij het zien van al die ingestorte huizen was dat we geen puin moesten ruimen. We konden de stukken steen, hout en andere materialen juist goed hergebruiken. Ik begon met bamboe, touw, aarde en kalk. Materialen die de natuur ons voor niets geeft. Ik heb toen geleerd dat de wederopbouw in een rampgebied niet zoveel geld hoeft te

kosten. Nieuw materiaal van buitenaf, beton of aannemers zijn helemaal niet nodig. En ik ontdekte nog iets moois: mensen die hun huis met hun eigen handen herbouwen, hervinden ook hun waardigheid. Dat was het begin van mijn ‘barefoot social architecture’.

Wat houdt dat in?

“Het betekent bouwen zonder afhankelijkheid. Geen hulp van ngo’s of de overheid en geen architect van buitenaf die komt vertellen wat goed is. We trainen bewoners – vooral vrouwen – om zelf huizen, toiletten en rookvrije kookplaatsen te maken. Ze grijpen terug naar hun traditionele vaardigheden en geven die aan elkaar door. Zo ontstaat er een gemeenschap en veerkracht. Een huis bouwen is niet alleen een dak maken, het is een sociaal contract. Je herstelt je plek in de wereld.”

Ik moet onmiddellijk denken aan het kapotgebombardeerde Gaza. Zou dat plan daar ook kunnen werken?

“Het grote probleem met Gaza is dat het leefgebied van de Palestijnen systematisch en doelbewust is vernietigd door Israël. In Kashmir waren weliswaar honderden dorpen verdwenen. Maar er was genoeg ruimte over om op dezelfde plek de huizen te herbouwen. In Gaza is die ruimte er niet tussen al dat puin.”

De genocide in Gaza heeft Yasmeen heel diep geraakt. Ze weigerde onlangs de jaarlijks uitgereikte prestigieuze Wolfprijs voor architectuur in ontvangst te nemen. De prijs, vernoemd naar de Joodse diplomaat en filantroop Ricardo de Wolf (1887-1981), is bestemd voor architecten die wereldwijd bijdragen

“Daar, tussen het puin zag ik wat architectuur écht kan doen”

Tijdelijk onderkomen voor overstromings-slachtoffers, ook van Yasmeens hand

aan het welzijn van mensen en is er een geldbedrag van 100 duizend dollar mee gemoeid. Maar hij wordt uitgereikt door de Israëlische Wolf Foundation in de Knesset, het Israëlische parlement. “Ik kon deze award daarom niet accepteren. Ik had geen andere keus”, zegt ze heel beslist.

Ondertussen heb je al heel wat ervaring opgedaan met wederopbouw in overstromingsgebieden met klimaatbestendige huizen, in Pakistan en daarbuiten. Hoe ga je te werk?

“Samen met de mensen die er wonen, mijn team en vrijwilligers hebben we inmiddels bijna een half miljoen huizen voor nog geen 150 dollar per stuk gebouwd. Ons doel is dat volgend jaar 1 miljoen gezinnen langs de Indus weer een dak boven hun hoofd hebben. Ik geloof daarbij in een holistisch model. Wat heb je aan een huis als je niks te eten hebt, of geen inkomen? Daarom gingen we eerst groente verbouwen, het overschot verkopen op de markt en miljoenen bomen planten om het water tegen te houden.

Van het geld dat we verdienen, bouwen we de huizen. Ik geloof niet in ngo's. Die maken mensen afhankelijk. Ik noem mijn model 'humanistisch humanitarisme'. Mensen hebben geen geld nodig, maar kennis. Hoe maak je een huis dat niet instort, dat droog blijft, dat je zelf eenvoudig kunt bouwen?"

In interviews word je vaak omschreven als de architect van de allerarmsten. Is dat ook hoe je jezelf ziet?

De vraag maakt haar een beetje boos. "De huizen die we samen met de community ontwerpen, zijn niet zielig of minderwaardig. In het westen vergelijken we luxe villa's met simpele huizen, die we vervolgens armoedig noemen. De echte waarde zit in de eenvoud: iets dat werkt, dat koel blijft zonder airco, dat niet instort bij regen. Dat is geen armoede, dat is vooruitgang. Ik bouw niet voor de armen. Ik bouw voor mensen die opnieuw willen beginnen en dat slim doen."

Ze vindt dat we luxe moeten herdefiniëren. Luxe is niet een groot huis met airco en marmer. Luxe is frisse lucht, koel water, stilte. Luxe is een huis dat niet je toekomst opeet. "Mijn huizen zijn post-luxueus: ze zijn eenvoudig, maar ze bieden rust, vrijheid en trots. Dat is de ware luxe van de toekomst."

De huizen die je bouwt langs de Indus staan in een gebied dat gevoelig is voor overstromingen. Hoe zit zo'n huis bouwkundig in elkaar?

"Het huis staat op een verhoogde bamboeplint, of op palen, zodat het water eronderdoor kan stromen. De muren zijn van leem en kalk, die warmte buiten houden en vocht opnemen. De daken zijn licht. We gebruiken geen plastic of golfplaten, maar palmblederen. Alles kan lokaal worden gerepareerd. En omdat we traditionele technieken combineren met kleine innovaties, touwverbindingen en luchtstromen, blijven de huizen stevig én koel. Ik ben heel trots dat we hebben bewezen dat mijn motto 'nul uitstoot en nul afval tot nul armoede' werkt."

Je werkt vooral samen met vrouwen, vanwaar die keuze?

"Ik zag zowel in de nasleep van de aardbeving als de watersnoodrampen dat hulpverleners, vooral mannen, nauwelijks vrouwen hielpen. Ik zag hen met hun kinderen in het water of tussen het puin zitten. Niemand kwam vragen waar zij behoefte aan hadden. Als je huizen bouwt, moet je juist aan vrouwen vragen wat ze nodig hebben voor hun veiligheid en waardigheid. Vrouwen zonder een eigen afgeschermd toilet – mannen en vrouwen gebruiken ook tijdens rampen niet dezelfde wc, dat is taboe in deze culturen – moeten wachten tot het donker is. Maar het is niet alleen gevaarlijk in de bosjes voor de vrouwen, ze lopen ook chronische darm- en maagklachten op door hun behoeften de hele dag op te houden."

Yasmeen Lari bouwt vooral horizontaal. Ze vindt het belangrijk om contact met de aarde te houden. Laagbouw draagt volgens haar bij aan een betere gezondheid, duurzaamheid en verbondenheid met onze omgeving. Torenflats isoleren mensen van elkaar. Maar dat niet alleen. "Beton en staal behoren tot de grootste vervuilers van ons milieu", zegt ze heel stellig.

Met de huidige overbevolking op deze aarde hebben we toch geen andere keuze dan de lucht in te bouwen?

"Als we allemaal een stukje grond bezaten, zouden we helemaal geen steden nodig hebben met zoveel hoogbouw. Maar de rijken bezitten enorme huizen op onnodig veel grond, waardoor de rest van de bevolking nauwelijks genoeg heeft en dus wel een appartement in een flat moet kopen of huren."

Ze beschrijft de overbevolkte binnensteden van Lahore en Peshawar, waar duizenden mensen in nauwe straatjes en in sloppenwijken met elkaar samenwonen. Buiten de stad, in – volgens het bestemmingsplan – landbouwgebied, verrijzen steeds vaker nieuwe wijken voor de hogere middenklasse. "Als we deze klimaatcrisis willen overleven, zullen we terug moeten naar een eenvoudige levensstijl", zegt Yasmeen.

Die klimaatneutrale vooruitgang ziet ze bijvoorbeeld in de stadstaat Singapore, waar naar verhouding het meeste aantal mensen per vierkante meter wonen. Daar worden in groene woontorens *kampung*s (dorpen) ontworpen met gedeelde dakterrassen, gemeenschappelijke verblijven en balkons met daarop joekels van bomen. Of in Rwanda, waar jonge architecten huizen van aarde en bamboe tot drie verdiepingen hoog bouwden. "Tijdens mijn laatste bezoek aan Nederland zag ik ook houten woontorens die circulair en energieneutraal zijn gebouwd. Het besef begint langzaam

"Ik geloof niet in ngo's. Die maken mensen afhankelijk"

Door Yasmeen ontworpen gemeenschapshuizen

op veel plekken in de wereld door te dringen dat we met te weinig verstand te veel hebben gebouwd en vooral met dat vreselijke beton."

Jonge mensen geven haar hoop voor de toekomst. "Ik ontmoet overal jonge architecten die werken aan duurzame bouw." Die kwam ze recent ook tegen op de Technische Universiteit Delft, waar ze was uitgenodigd voor een gastcollege. "Daar zag ik projecten waar met bamboe wordt gewerkt. Ik zit nog steeds op hun rapport te wachten. Misschien kun je ze vragen of ze die alsnog aan mij sturen", zegt ze met een brede glimlach.

In Karachi ontwerpt ze nu woonclusters van twee of drie verdiepingen, met gedeelde binnenplaatsen, toiletten en wateropvang. "Geen hoogbouw in de klassieke zin, maar gestapelde dorpen. Dat is mijn idee van stedelijke dichtheid: dichtbebouwd, maar sociaal. Ik heb niets tegen hoogte, maar ik verzet me tegen vervreemding. Een gebouw moet mensen verbinden, niet isoleren."

Toch denken nog te veel mensen dat duurzame architectuur hightech moet zijn. Maar we moeten dus juist terug naar de aarde?

"Precies. Duurzaamheid is niet hightech,

Met haar Heritage Foundation restaureert Yasmeen oude monumenten, zoals Fort Lahore

het is gezond verstand. De aarde weet wat ze doet. Kijk naar oude dorpen: ze stonden op hoger gelegen grond, met dikke muren, schaduw, ventilatie. Wij zijn dat vergeten in onze drang naar moderniteit. De toekomst ligt niet meer in het ontdekken van meer technologie, maar in het herontdekken van de eenvoud waarmee onze voorouders leefden."

Ze richtte enkele jaren geleden de Heritage Foundation of Pakistan op, die oude monumenten zoals paleizen en forten van honderden jaren oud restaureert.

Yasmeen vindt dat toen met veel meer respect voor het klimaat en de gemeenschap werd gebouwd. En mensen waren slimmer. "Die gebouwen werden zonder architecten en ingenieurs ontworpen. Die kennis is het echte erfgoed, niet het gebouw."

Wat wil je dat mensen onthouden van je werk?

"Dat architectuur niet over gebouwen gaat, maar over mensen. Als we kunnen bouwen met respect voor de aarde én voor elkaar, dan is dat vooruitgang." ■

Hoe praat je met kinderen over het klimaat?

Zo'n enorm probleem als de klimaatcrisis uitleggen aan kinderen kan knap lastig zijn. Medewerkers van Stichting Klimaatpsychologie geven advies. "Puur en alleen focussen op hoop is te beperkt."

TEKST: ANNE POLKAMP BEELD: EDO LANDWEHR/MILIEUDEFENSIE

Kinderen demonstreren tijdens de Klimaatmars in oktober 2025

“Als kinderen bang zijn, zeggen ze soms niets”

altijd hetzelfde: “Luisteren, luisteren, luisteren”, zegt Elke. “Dat geldt voor ieder gesprek over het klimaat, en bij kinderen al helemaal. Je moet eerst weten waar ze staan. En in de rest van het gesprek volg je het kind. Je kunt wel vragen stellen, maar ga daarbij nooit heel veel stappen verder dan het kind zelf. Als een jong kind bijvoorbeeld vraagt wat er met de ijsberen zal gebeuren, is dat niet het moment om te beginnen over de impact van het klimaat op de toekomst van het kind.”

Dat betekent niet per se dat je moet afwachten tot je kind er zelf over begint, vindt Elke. “Als kinderen bang zijn, zeggen ze soms niets.” Yvette beaamt dat: “Dat ze het er niet over hebben, betekent niet dat ze het niet meegekregen hebben. Kinderen pikken overal wat op.” Er niets over zeggen, is voor haar geen optie. “Daar ben ik niet van. Met mijn eigen kinderen probeer ik te praten over hoe de wereld ervoor staat en in te schatten hoe ze zich voelen. Ik vraag bijvoorbeeld wat ze op school of via sociale media meekrijgen over klimaatverandering en wat ze er zelf van vinden.”

Wanneer psycholoog Leoni Rietdijk in oktober met een groep collega's en hun kinderen meeloopt met de Klimaatmars, zien ze een protestbord met een grote, huilende aarde erop. Dikke tranen rollen over de wangen van de werelddol. Dat komt hard binnen bij een van de kinderen van haar groep: Leoni ziet diens gezicht betrekken als het bord in de buurt komt. In de drukte van het protest aarzelt ze even voor ze reageert, vertelt Leoni een dag later in een videogesprek. “Ook als psycholoog ben ik op zo'n moment zoekende: hoe leg je zo'n groot probleem uit aan een kind dat net om de hoek komt kijken?”

Zeker driekwart van de kinderen in Nederland maakt zich soms zorgen over het klimaat, bleek in 2022 uit een peiling van het NOS *Jeugdjournaal*, en 14 procent maakt zich vóór zorgen. “Het is goed om stil te staan bij dat soort emoties”, zegt Leoni, maar midden in een drukke Klimaatmars is dat makkelijker gezegd dan gedaan.

Ze besluit naar haar eigen bord te wijzen. Daar staat een breed lachende aarde op, met veel planten, dieren en een ‘plantaardige werelddol’. “Ik heb uitgelegd dat de aarde ook vrolijk kan zijn als we goed ons best doen, als we bijvoorbeeld vaker plantaardig eten en minder uitlaatgassen uitstoten.” De sfeer

is meteen weer positief, merkt Leoni, het kind kan weer lachen. “Op zo'n moment is het goed om even op het positieve te focussen.”

Eerlijk of oneerlijk

Op peilingen zoals die van het *Jeugdjournaal* na, is er weinig tot geen onderzoek gedaan naar de psychologische effecten van de klimaatcrisis op jonge kinderen. “Daarom zitten we hier met z'n drieën”, zegt klimaatpsycholoog Yvette Stevens. Ze is samen met Leoni en hun collega Elke Rabé aangesloten bij het videogesprek. Alle drie zetten ze zich in voor de Stichting Klimaatpsychologie.

Bij jonge kinderen ontbreekt het onderzoek dat bij jongeren al wel is gedaan, vertelt Yvette. Onderzoek naar klimaatgerelateerde stress, angst, boosheid en machteloosheid, bijvoorbeeld. “Maar op basis van onze expertise op het vlak van kinderen en opvoeden, en van wat we weten over oudere kinderen, kunnen we er wel degelijk iets over zeggen.” Ze vermoedt bijvoorbeeld dat klimaatemoties vaak ontstaan in de periode tussen de 7 en 14 jaar. “Dat is een aanname, maar we weten wel dat kinderen in die periode een bepaald rechtvaardigheidsgevoel ontwikkelen: is dit eerlijk of oneerlijk, en wat vind ik daarvan?” Elke Rabé, die regelmatig op basisscho-

len werkt, sluit zich bij die inschatting aan. Ze praat vaak met leerlingen uit groep 7 en 8 en merkt dat kinderen op die leeftijd allemaal weten dat de klimaatcrisis bestaat. “Maar de reactie op die kennis verschilt van kind tot kind. Sommigen zijn boos, die vinden dat volwassenen het voor hen verpest hebben. Dat kan een fijne reactie zijn, in die boosheid kunnen ze in ieder geval hun stress kwijt. Maar er zijn ook kinderen die het inslikken of angstig worden, dan is het veel minder zichtbaar. Dat is lastiger.”

Luisteren, luisteren, luisteren

Wil je met je (klein)kind over de klimaatcrisis praten, dan is de eerste stap

Protestbordjes knutselen

Soms werkt het goed om het gesprek te beginnen met een omweggetje. Elke doet dat in basisschoolklassen met verbeeldingsactiviteiten. Ze vraagt kinderen naar hun ideale wereld, een indirecte manier om te weten te komen wat er speelt. “Heel jonge kinderen hebben het dan over een land vol suikerspinnen en achtbanen, maar wat oudere kinderen beginnen soms zelf over het klimaat. Dat is het mooie aan vragen naar hun droombeeld: je merkt gaandeweg of ze ermee zitten, en dan kun je erover in gesprek.”

Stilstaan bij eventuele zorgen is een belangrijk onderdeel van zo'n gesprek,

zeggen de experts alle drie. Elke: “Dat doe je door eerst te luisteren en vervolgens, als dat ook oprecht zo is, te zeggen: ik herken wat jij voelt. Het is belangrijk om te laten merken dat het kind niet alleen is in die gevoelens, dat het heel normaal is om verdrietig of gestrest te zijn. Het is zoiets groots dat het raar zou zijn als je er geen emoties bij hebt.” Op deze manier voorkom je dat kinderen het gevoel hebben dat er iets mis is met hen, legt Elke uit. “Dat is stap twee, na al dat luisteren: normaliseren.”

Een belangrijke stap, zegt Yvette. “Puur en alleen focussen op hoop vind ik te beperkt, daarmee doe je meestal geen recht aan de volledige emoties van het kind. Eerst luister je, probeer je te duiden wat een kind voelt en daar samen woorden aan te geven.” Daarna kun je in actie schieten en een hoopvolle draai aan het gesprek geven. Elke: “Zeker voor het slapengaan, want dat is vaak het moment waarop dit soort emoties naar boven komen, is het goed om te eindigen met iets positiefs.”

Klimaatboeken voor kinderen

Ook kinderboekenauteur en gezondheidswetenschapper Esther Walraven praat regelmatig met kinderen over het klimaat. Om ingewikkelde onderwerpen zoals het broeikaseffect uit te leggen aan basisschoolleerlingen, gebruikt ze voorbeelden die aansluiten bij hun beleavingswereld. “Kinderen snappen direct dat de deur dicht moet als het buiten koud is. Ik leg dan uit dat de aarde geen deuren heeft om ons te beschermen tegen de kou, maar wel gassen in de dampkring, die werken als een soort broeikas. En dat er door de mens te veel van die gassen in de lucht komen, waardoor de broeikas zo goed werkt dat de aarde veel te warm wordt.” Samen met zo’n dertig anderen vormt Esther het collectief Schrijvers voor Toekomst, een groep jeugdboekenschrijvers die zich met hun pen inzetten voor het klimaat. “Er zijn zo veel verschillende soorten kinderboeken die kunnen helpen om het gesprek aan te gaan: fictie, non-fictie, poëzie, dystopische boeken, fantasy.” Zelf schreef ze samen met milieuwetenschapper Wilfried Ivens *Waarom je voetafdruk groter is dan je schoenmaat*, een kinderboek met vijftig weetjes over natuur, klimaat en milieu, geïllustreerd door Iris Boter. In 2024 werd het door burgerbeweging Grootouders voor het Klimaat uitgeroepen tot beste klimaatboek voor kinderen van 10 tot 13 jaar. Voor kinderen van 12 jaar en ouder schreef Schrijvers voor Toekomst een verhalenbundel: *Hoopvolle verhalen over het einde van de wereld*.

“Het is oké om de wereld net wat simpeler te maken”

Denk aan alle manieren waarop je in actie kunt komen. Op basisscholen ziet Elke vaak veel enthousiasme ontstaan als kinderen praten over hun ideeën om iets te doen voor het milieu. “Ze hebben vaak heel actieve plannen: rotzooi opruimen, afval prikken. Je verwacht het misschien niet, maar dat vinden ze heel leuk.”

Handelingsperspectief is het sleutelwoord, beamen Leoni en Yvette. In de praktijk betekent dat: niet te veel nadruk blijven leggen op wat er allemaal verkeerd gaat, maar bespreken wat je eraan kan doen en hoe dat de wereld beter maakt. Dat kan op allerlei manieren, zeggen de psychologen. Het is maar net waar een kind zich prettig bij voelt:

een geveltuintje maken, posters op het raam hangen, protestbordjes knutselen, geld inzamelen. Ook meedoen aan een protest kan hoop geven, denkt Yvette. “Ik vind een Klimaatmars heel verbindend, en ik denk dat dat voor kinderen ook fijn kan zijn. Het laat zien hoeveel mensen de wereld mooier willen maken.”

Voetballen met ijs

Op andere momenten helpt het juist om even pauze te nemen, vinden de psychologen. Leoni denkt terug aan februari 2025, toen Extinction Rebellion in hartje Utrecht een actie organiseerde. Midden in de stad hakte een kunstenaar een ijsbeer uit een gigantisch blok ijs; in de weken daarna smolt het beeld langzaam weg. Leoni voerde er miniklimaatgesprekken met kinderen. Terwijl ze naar de smeltende beer keken, begonnen de kinderen zich te realiseren wat het probleem was. Leoni benoemde dat, maar merkte ook dat het hielp om daarna voor wat afleiding te zorgen. “Op het plein lagen allemaal stukjes ijs die van dat grote blok waren afgebroken, dan gingen we daar even mee voetballen.”

Ook Yvette vindt het belangrijk om af en toe ruimte te maken voor iets luchtigs. “Je hoeft niet altijd te focussen op het klimaat. Het is ook heerlijk als je er even niet mee bezig bent en je gewoon kind of jongere kan zijn, zonder zorgen.” Ook als dat betekent dat je een keertje niet op je voetafdruk focust. “Een van onze regels bij klimaatgesprekken is dat je die ambivalentie moet accepteren. Niemand leeft 100 procent duurzaam, daarin mag je wel vriendelijker zijn voor jezelf.”

Wijzen op de verantwoordelijkheid van politici kan ook rust geven, vindt Yvette. “Afhankelijk van de leeftijd en ontwikkeling van het kind, kun je bijvoorbeeld zeggen dat de baas van Nederland ermee bezig is. Het is oké om de wereld net wat simpeler te maken, soms is dat een heel fijne geruststelling. Hoop creëer je door samen in actie te komen, maar soms mag je de verantwoordelijkheid voor actie best even bij iemand anders neerleggen, zeker als kind.” ■

KJELLD KROON

Als een van de acht eisers in de klimaatzaak tegen de Nederlandse staat zet Kjeldd zich in voor de bescherming van Bonaire.

TEKST: ANNE HAVELAAR BEELD: ROBERT ELSING

“Ik leef met één voet hier en één voet op Bonaire, juist daardoor merk ik de verschillen. Zoals ik in mijn Klimaatmars-speech zei: soms lijkt het wel alsof onze pijn te ver weg is voor Nederland, te warm, te bruin, te buitenlands om echt te voelen. Alsof de klimaatcrisis pas urgent is wanneer hij hier in Nederland gebeurt. Maar voor de eilandbewoners is het dagelijkse realiteit. Ze zien plekken verdwijnen die onderdeel zijn van de geschiedenis, zoals de slavenhutjes. Vroeger lagen die ver van de zee, nu sta je in het water als je twee stappen naar buiten zet. Klimaatverandering raakt ook de bestaanszekerheid van mensen. Vissers vangen minder vis omdat de koraalriffen verdwijnen. Boeren zien hun oogsten mislukken

door hitte en droogte. Daarmee verdwijnt inkomen én voedselzekerheid. Ook extreem weer zorgt voor overlast. Door stortbuien stroomt het water de huizen binnen. Er is geen basale afwatering, en ook geen adaptatieplan.”

Tussen wal en schip

“Dat voelt superonrechtvaardig, want wij hebben nauwelijks bijgedragen aan de opwarming van de aarde. De rijke landen die deze crisis hebben veroorzaakt, zouden de eerste moeten zijn om ons te helpen. Maar dat doen ze niet. Bovendien vallen wij tussen wal en schip. Bonaire krijgt geen toegang tot internationale ontwikkelings- en klimaatfondsen, omdat het geen zelfstandig land is, en het krijgt óók geen geld uit het Nederlandse Deltaprogramma.”

Mangrovebossen

“Nederland heeft middelen, instituten en kennis. Dat moet het delen met Bonaire, zodat we samen realistische plannen kunnen maken. Geen betonnen dijken die onze natuur kapotmaken, maar wel *nature-based solutions*, zoals het aanleggen van mangrovebossen om de golfslag te dempen. Alleen waar het echt niet anders kan, zijn technologische maatregelen nodig. Zoals bij de slavenhutjes, daar kan alleen een stevige muur het zeewater nog tegenhouden. Ik put hoop uit de jonge generatie: zij voelen de crisis en spreken zich uit. Maar echte vooruitgang ontstaat pas als jongeren van het eiland zelf de posities kunnen innemen waar nu Europese Nederlanders nog beslissen over onze toekomst.” ■

Door de groeiende vraag naar biobased bouwmaterialen neemt de teelt van vezelgewassen, zoals vlas en hennep, in rap tempo toe, ook in Nederland. Waar liggen de kansen voor akkerbouwers? En wat is er nodig om die te benutten?

TEKST: HIDDE JANSEN EN BUILDING BALANCE BEELD: BUILDING BALANCE

Je hebt ze misschien wel eens naast een akker zien staan: borden met ‘Hier groeien huizen’. Steeds meer boeren wagen zich aan de teelt van vezelgewassen, zoals vlas, hennep en olifantsgras (miscanthus). Geen oogst voor op je bord, maar voor de bouw. Van de planten kun je biobased bouwblokken, wandplaten en isolatiemateriaal maken. En die vormen een belangrijk ingrediënt bij het verduurzamen van de bouwsector. Bij de productie ervan wordt namelijk – in tegenstelling tot bij steenwol, cement of gips – nauwelijks CO₂ of stikstof uitgestoten. Sterker nog: de gewassen halen tijdens hun groei juist CO₂ uit de lucht. Door ze als bouwmaterialen in huizen te verwerken, blijft deze CO₂ vervolgens langdurig opgeslagen.

Ook voor de landbouw bieden ze uitkomst. John Verberne uit het Brabantse Neerkant zag het verbouwen van vezelgewassen als een manier om zijn boerenbedrijf toekomst te geven. “Ik heb een locatie met vee en verbouw op 70 hectare grond suikerbieten, aardappelen en mais voor veevoer. Daarnaast werk ik als loonwerker voor een aantal boeren in de buurt. Omdat we vlakbij twee Natura 2000-gebieden zitten, staat de landbouw hier onder druk. De regels worden steeds strenger en er zijn plannen om meer ruimte voor natuur te maken. Daarom ben ik teelten gaan verkennen die minder belastend zijn.”

John hoorde van akkerbouwers uit de buurt dat ze bezig waren met het opstarten van de teelt van planten voor biobased bouwmaterialen. “Vezelgewassen zijn rustgewassen. Ze hebben weinig tot geen gewasbeschermingsmiddelen nodig en daardoor belasten ze de natuurlijke omgeving niet. Dat maakt ze ideaal voor landbouw op kwetsbare plekken, zoals in beekdalen en vlak bij natuurgebieden. Tegelijkertijd is er door alle ontwikkelingen rondom verduurzaming van de bouw een kans om er een boterham mee te verdienen. Dat leek me wel interessant.”

Snelle ontwikkeling

In 2023 lanceerde het Rijk de Nationale Aanpak Biobased Bouwen. Een van de doelstellingen van dit programma is om in 2030 op 50 duizend hectare grond vezelgewassen te verbouwen voor de productie van bouwmaterialen. Dat is iets minder dan 3 procent van de huidige landbouwgrond. Volgens cijfers van Building Balance – een stichting die de ontwikkeling van biobased bouwmaterialen stimuleert door vraag en aanbod bij elkaar te brengen – werden in 2024 op zo’n 7000 hectare grond vezelgewassen geteeld die in potentie gebruikt kunnen worden in de bouw. Een jaar eerder was dat nog geen 5000 hectare, vertelt Rob de Groot van Building Balance. “Die groei komt voor een deel door melkveehouders die een extra rustgewas willen naast gras en mais. Dan is een jaartje vezelhennep een interessante optie. Anderen

besluiten hun vee helemaal weg te doen en het gras in hun weiland te vervangen door bijvoorbeeld olifantsgras. Verder zie je ook steeds meer akkerbouwers vezelgewassen meenemen in hun gewasrotatie.”

Van alle vezelgewassen is stro het meest voor de hand liggend om te verwerken tot biobased bouw materiaal, zegt Marieke Meeusen, die namens Wageningen University & Research (WUR) onderzoek deed naar de teelt van vezelgewassen in Nederland. “Veel akkerbouwers verbouwen al granen, waar stro uit voortkomt. Voor de handel en verwerking hiervan bestaat ook al een hele infrastructuur. Je moet alleen nog zorgen dat het terecht komt bij producenten van bouw materiaal en voldoet aan de kwaliteitseisen. Voor inblaasstro – gehakseld stro dat in holle ruimtes van gebouwen wordt geblazen als isolatiemateriaal – bestaat sinds kort het KOMO-certificaat (keurmerk voor de bouw – red.).”

Bij andere vezelgewassen ligt het allemaal wat ingewikkelder, vervolgt Marieke. “Vlas groeit bijvoorbeeld maar op een beperkt aantal bodemsoorten, vooral grond die goed vocht vasthoudt. Daarnaast geldt voor zowel vlas als hennep dat het oogsten en verwerken ervan heel specialistisch werk is. Hiervoor heb je veel kennis en specifieke machines nodig. Dat maakt het al snel duur, zeker wanneer je dat op kleine schaal doet. Olifantsgras is weer een ander verhaal. Dat is een meerjarig gewas, waardoor het minder interessant is voor akkerbouwers. En er is in Nederland ook nog helemaal geen verwerkende industrie voor de bouw. Het olifantsgras dat nu wordt verbouwd, wordt vooral gebruikt als biomassa voor energieopwekking of in potgrond.”

In de kinderschoenen

Toen boer John in 2022 begon met het verbouwen van 10 hectare tarwe en sorghum om als stro te kunnen verkopen,

Huizen van Hollandse bodem

Boven: John Verberne in zijn veld met vezelhennep
Onder: olifantsgras wordt geoogst

Boeren voor de toekomst/biobased bouwmaterialen

Vlas

ondervond hij dat de markt voor biobased bouwmaterialen in Nederland nog in de kinderschoenen staat. “Ik had me aangesloten bij een groep akkerbouwers die afspraken had gemaakt met afnemers in de bouw, onder meer over de prijs. Ik ben die prijs gaan doorrekenen en zag dat die veel te laag was ingeschat. Er was bijvoorbeeld nauwelijks rekening gehouden met kosten voor bewerking, transport en opslag. Met een nieuwe berekening zijn we toen tot een hogere, realistischere prijs gekomen. Ook organisatorisch was het nog niet op orde. Bij mijn eerste oogst was er logistiek nog helemaal niks geregeld. Ook konden we een deel van de sorghum niet meer verkopen, omdat een bouwbedrijf afhaakte. Daarvan hebben we de helft in de grond moeten verwerken, dat is goed voor het humusgehalte van de bodem. De andere helft ligt nog opgeslagen. Vorig jaar heb ik sorghum vervangen door vezelhennep.”

Vanwege deze tegenslagen besloten de Brabantse agrariërs zich te verenigen in een telerscoöperatie. John: “Samenwerken heeft verschillende voordelen. Je hebt meer slagkracht bij het maken van afspraken met bouwbedrijven en woningcoöperaties, en we kunnen met hen communiceren vanuit een centraal punt

Ook kunnen we samen meer zekerheid bieden over de afzet. Als agrariër loop je altijd risico op een mindere oogst, waardoor je afspraken misschien niet kunt nakomen. In een coöperatie kun je dit opvangen met de oogst van andere telers. Door die zekerheid kun je ook afspraken maken voor de langere termijn. We hebben nu bijvoorbeeld al afgesproken dat we met de coöperatie vezelgewassen gaan leveren voor een project in 2030 waarbij 750 woningen worden gebouwd met grotendeels biobased materialen.”

Nieuwe samenwerking

Het inrichten van de keten is volgens WUR-onderzoeker Marieke een belangrijk element om het gebruik van vezelgewassen van Nederlandse bodem als bouw materiaal verder te ontwikkelen. Al is dat nog best een uitdaging. “Van oudsher zijn de bouw en landbouw gescheiden werelden. Nu moeten ze ineens gaan samenwerken. Je ziet dat partijen van beide kanten nog zoekende zijn bij het afstemmen van vraag en aanbod. Een belangrijke eerste stap is dat je van elkaar weet wat je nodig hebt en wat je kunt bieden.” John beaamt dat. “Een bouwer kan niet in november naar me toekomen met de vraag of ik in februari vezelhennep kan leveren. Ik moet het eerst opnemen in mijn bouwplan en kan het op z’n vroegst in september oogsten. Daarna moet het nog bewerkt worden. Gelukkig merk ik in gesprekken dat bouwers en woningcoöperaties steeds meer snappen wat er voor een agrariër allemaal bij komt kijken. En op mijn beurt begrijp ik hun belangen, zoals leveringszekerheid, weer beter.”

Behalve boeren en bouwers zijn ook verwerkers een belangrijke schakel in de keten. Momenteel is in Nederland slechts een handjevol fabrieken te vinden voor de verwerking van vezelgewassen. Rob de Groot van Building Balance: “Die richten zich nu nog vooral op toepassingen voor andere sectoren. In Groningen staat bijvoorbeeld een verwerker van vezelhennep voor auto-onderdelen en in Zeeland een vlasverwerker voor linnen. We zijn nu aan het kijken of je in die fabrieken meer

vezels kunt verwerken tot bouw materiaal. Maar willen we dit echt goed opschalen, dan moeten er nog meer fabrieken bij. Het liefst in de buurt van waar de teelt plaatsvindt. Als je met volumes enorme afstanden moet gaan rijden, wordt het duur en heb je veel milieu-impact.”

Stimulering

In de tussentijd probeert de overheid het telen van vezelgewassen interessanter te maken voor boeren. Telers van hennep en vlas ontvangen via de eco-regeling uit het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid een financiële vergoeding voor hun bijdrage aan biodiversiteit en bodemkwaliteit en sommige provincies verstrekken subsidies, zoals de Transitievergoeding Nieuwe Teelten. Verder kunnen de boeren via het systeem van *carbon credits* extra inkomsten genereren. Voor elke ton CO₂ die in het gewas en het eindproduct wordt opgeslagen, ontvangen zij credits. Die kunnen ze vervolgens verkopen aan partijen die hun eigen CO₂-uitstoot willen compenseren. Ook het Nationaal Groenfonds koopt – namens het Ministerie van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur – deze credits aan in het kader van de regeling Stimulering Vezelteelt. Hiervoor heeft het Groenfonds in 2025 2,5 miljoen euro beschikbaar gesteld.

Volgens John zijn dit soort ontwikkelingen cruciaal om de teelt van vezelgewassen de komende jaren concurrerend te kunnen laten zijn met die van andere gewassen of de import van biobased bouwmaterialen uit het buitenland. “Ik vind het leuk om te pionieren, maar tot nu toe hebben vezelgewassen me vooral geld gekost. Dat heb ik ervoor over, omdat ik geloof dat dit op termijn een succesvolle business kan worden. Maar een positief saldo moet natuurlijk niet te lang uitblijven. De prijs voor vezelgewassen moet dus omhoog. Uiteindelijk wil je dat de markt zichzelf kan bedruipen, zonder allerlei subsidies of andere stimuleringsregelingen. Gezien de grote woningbouwopgave in Nederland, de verplichtingen van de bouw om te verduurzamen en de ketenontwikkeling heb ik er vertrouwen in dat dat gaat lukken.” ■

Graanveld in Wesepe dat verwerkt zal worden tot inblaasstro

John Verberne met biobased bouwmaterialen, afkomstig van zijn land

Doe het lekker zelf/maak een egelrestaurant

Een beter milieu, waar begin je? Bij de grote vervuilers, natuurlijk. Maar je kunt ook zelf aan de bak! Doe-het-groener Hilde Wijnen helpt de egel de winter door en begint een egelrestaurant.

TEKST: HILDE WIJNEN ILLUSTRATIES: PÉPÉ SMIT

Van opbergbox naar egelbistro

Het gaat al tijden niet goed met de egel, maar dit jaar schijnt het wel heel erg te zijn. Egelopvangcentra zitten vol ondervoede egeltjes en de laatste Egeltelling leverde een stuk minder egels op dan het jaar ervoor. Naast auto's (jaarlijks 135 duizend slachtoffers!), robotmaaiers en bestrijdingsmiddelen, is voedselschaarste de grootste bedreiging voor het diertje. Ze eten voornamelijk insecten en daar zijn er, zoals iedereen weet, ieder jaar weer schrikbarend veel minder van. Niet gek dat de egel het zwaar heeft. En dan moet de echte winter nog beginnen!

Dol op kattenbrokjes

Bijvoeren dus, die handel. Nu schijnen egels dol te zijn op kattenbrokjes, dus als je 's avonds een gevuld bakje in de tuin zet, is het zo opgelost, zou je denken. Probleem is alleen dat er ongeveer drie keer zo veel katten als egels in de Nederlandse tuinen leven. Ook in mijn buurt wemelt het ervan. De egel heeft

geen schijn van kans zijn buikje rond te eten! Gelukkig zijn er mensen die al hebben nagedacht over deze uitdaging en het duurt dan ook niet lang of ik heb een instructie voor een katbestendig DIY-egelrestaurant in handen, hoera.

Alles voor de egel

Bij nadere inspectie is juichen misschien overdreven, want het is niet bepaald mooi. Het egelrestaurant bestaat uit een doorzichtige kunststof opbergbox met twee uitstekende pvc-buizen. In een grote tuin kun je zo'n gevaarte wegmoffelen achter een struik, maar in mijn stadstuin-tje is dat een stuk lastiger. Maar goed, alles voor de egel, mensen!

Allereerst die box. Plastic nieuw aanschaffen kan ik niet over mijn hart verkrijgen. Daarom ga ik op zoek naar een tweedehandse. Hoe moeilijk kan het zijn? De kringloopwinkel staat vol met plastic meuk, toch? Klopt, maar niet in de vorm die ik nodig heb. Ik bezoek elke tweedehandswinkel in de stad, maar er staan nul toekomstige egelrestaurants te koop. Hetzelfde geldt voor Marktplaats-advertenties in de buurt. Pas als ik mijn vraag in een paar buurtapps heb gegooid, komt er een geschikt exemplaar bovendien.

Een soepele entree

Nu volgt stap twee: een in- en uitgang maken door een rondje uit de box te snijden of branden. In die twee openingen komen de pvc-buizen. Hiervoor heb ik een buis met een hoek nodig. Zo kunnen katten zich er niet tóch doorheen wurmen. Hmm, ik maak eerst maar eens één gat en kijk daarna of ik niet een

leukere oplossing weet. Het uitsnijden van kunststof doe je, zo lees ik, met een soldeerbout of graveerpen, die ik allebei niet heb. Maar een scherp mes dat verhit is, doet de truc ook. Ik pak een kaars en een schilmes en maak met een stift een omtrek. Dertien centimeter is wat een egel minstens nodig heeft om een soepele entree te maken. Ik houd mijn mes in de kaars en maak de eerste inkeping.

Erg snel gaat het niet. Bovendien walmten er dampen die ongetwijfeld kwalijk zijn mijn neusgaten binnen. Ik neem me voor om dit de volgende keer overdag te doen, zodat ik naar buiten kan. Met de deur wagenwijd open steek ik in een kwartier een opening uit. De randjes zijn niet strak, die werk ik af met tape.

Een bocht te ver

Dan de pvc-buis. Eigenlijk heb ik geen zin in nog meer plastic. Online vind ik een beschrijving van een egelhuis dat is gemaakt van bakstenen. Leuk idee! Ik heb nog een bergje klinkers in de tuin, daar kan ik toch een gangetje naar het egelrestaurant van maken? De volgende dag plaats ik de box, inclusief schaal-tje kattenbrokjes met kipsmaak, tussen de plantjes en stapel de bakstenen zo dat er een gangetje ontstaat dat groot genoeg is voor egels en een bocht te ver voor alle buurkatten. Boven op het gangetje leg ik een plank met een steen erop, zodat er ook van boven niemand bij kan. Het grote afwachten is begonnen.

Houdini

De volgende ochtend ren ik naar de tuin. Het voelt alsof ik mijn schoen heb gezet! Jammer genoeg is het bakje onaange-roerd. Niemand heeft ons een bezoek gebracht in de donk're nacht. Ik laat de brokjes staan en besteed de ochtend aan het toegankelijker maken van de

tuin. Egels houden van rommelig, dat heb ik alvast in de pocket. Ik hark de bladeren op een weldadige hoop en zet een schaal-tje water neer. Ik knip gaas weg, ruim de mini-vijver op, zodat er geen langverwachte gasten in verdrinken, en maak poortjes naar de buur-tuin, waardoor het restaurant via meerdere wegen te bereiken is. De volgende ochtend zijn de brokjes verdwenen, het schaal-tje is leeg! Ook zijn er pootafdrukken te zien. Van katten welteverstaan. Welke Houdini heeft dit voor elkaar gekregen? Grmbl, op naar de bouwmarkt dan maar, voor twee pvc-buizen. ■

KOSTEN:
Kunststof box:
0 tot een paar euro
Pvc-buis:
per stuk ongeveer 10 euro
Kattenbrokjes:
4 euro per kilo

Doe het lekker zelf (en nu jij)!

1

Scoor een opbergbox. De minimale maat moet ongeveer 52 bij 36 bij 26 centimeter zijn.

2

Koop twee pvc-buizen met een hoek van 90 graden en een doorsnede van 125 millimeter, met aan één uiteinde een mof (verdikte rand).

3

Snijd of brand twee ronde gaten in de zijkanten van de box. Bedenk of je het deksel aan de boven- of onderkant wil hebben (kan allebei) en teken afhankelijk daarvan een omtrek dicht bij de rand van de box, zodat de egel straks makkelijk naar binnen kan klimmen.

4

Zet de onverdikte kant van de pvc-buis tegen de box aan en teken de omtrek na met een stift. De dikke kant (met 'mof') komt aan de buitenkant van de box.

5

Klaar? Leg een krant in de box, zet er een schaal-tje brokjes op, vind een beschutte plek en afwachten maar!

“Door babyficatie wordt dieren hun autonomie afgenomen”

Dieren met uiterlijke kenmerken die wij schattig vinden, doen onvrijwillig een appel op onze zorgbehoeftes. Die troetelreflex levert hen vooral gelazer op. Dierethicus Taylor Waters verdiept zich in de relatie tussen mens en dier en ziet een zorgelijke trend.

TEKST: WISSE BEETS BEELD: SHUTTERSTOCK

We klikken massaal op filmpjes van schattige dieren, maar achter dat lieve plaatje schuilt een schadelijke trend: dieren worden steeds vaker als hulpeloze baby's neergezet. Een groeiende industrie gebruikt dieren als passieve, aabare figuren, vaak met nadelige gevolgen voor hun welzijn. Vanaf 1 januari geldt bijvoorbeeld een houdverbod op vouwoorkatten en naaktkatten in Nederland, omdat die dieren lijden onder hun uiterlijk. Professor Taylor Waters, verbonden aan het Oxford Centre for Animal Ethics, is gespecialiseerd in dierenethiek en dierenrechten. Ze onderzoekt hoe de beeldvorming rond dieren onze omgang met hen beïnvloedt en waarom 'babyficatie' daarbij een gevaarlijke trend is.

Kunnen mensen dieren té schattig vinden?

“Er is niks mis met jonge dieren schattig vinden, het zit deels in onze genen. Konrad Lorenz, een bekende zoöloog, heeft onderzocht hoe fysieke eigenschappen die we associëren met kleine kinderen, een zorgreflex aanwakkeren. De verzameling van dat soort eigenschappen, zoals grote ogen en een rond, relatief groot hoofd noemde hij in het Duits het 'Kindchenschema'. Het wordt pas problematisch als we ook volwassen dieren als een soort permanente hulpeloze baby's gaan neerzetten, zodat we onze zorgreflexen op ze kwijt kunnen. Dierenhandelaars en dubieuze online kanalen spelen daar namelijk slim op in, onze reflexen worden door hen misbruikt om geld te verdienen of likes te krijgen. De dieren zelf wordt daarbij hun autonomie afgenomen.”

Wat zijn voorbeelden van dingen die misgaan?

“De handel in specifieke wilde dieren neemt toe, dieren die helemaal niet geschikt zijn om als huisdier te houden. Misschien is dat probleem hier in de VS groter dan in Europa, maar het gebeurt wereldwijd. Dat gaat dan bijvoorbeeld om nachtdieren, zoals lemuren. Die hebben grote ogen om in het donker te kunnen zien. Mensen zien in die grote ogen iets babyachtigs, dat roept in dit geval dus een totaal misplaatste zorgreflex op. Dat soort dieren hoort gewoon in het wild te leven, niet in een huis.

Ook bij het fokken van huisdieren is er een trend van babyficatie. Dieren worden speciaal doorgefokt op kinderlijke eigenschappen: een groot of rond hoofd, grote ogen of gerimpelde lijfjes. Eerst gebeurde dat vooral bij chihuahua's, nu ook bij bostonterriërs. De gewenste, door inteelt verkregen uiterlij-

ke kenmerken hebben aanzienlijke nadelige effecten op het welzijn van de dieren. Ze kampen met pijn en ademhalingsproblemen. Die soort ziet er nu echt heel anders uit dan een jaar of tachtig geleden.

Het gebeurt ook in sommige dierenreservaten en opvangcentra. Dieren worden daar neergezet als slachtoffers die onze verzorgende rol nodig hebben. Dat is natuurlijk in sommige gevallen deels waar, maar de dieren zijn niet gebaat bij non-stop blootstelling aan mensen met een zorgbehoefte. Het neerzetten van wilde dieren als hulpeloze wezens doet ze uiteindelijk meer kwaad dan goed.”

Is dit van alle tijden, of wordt het erger?

“Het is de laatste 10 tot 15 jaar veel erger geworden. Wat opvalt, is dat mensen in de Covid-periode eenzamer zijn geworden, en daardoor veel meer 'schattige' dieren in huis hebben gehaald. We konden in die tijd onze liefde niet kwijt. Het is allemaal heel begrijpelijk, maar niet wenselijk.

Ook de opkomst van YouTube en social media zijn van invloed geweest. De allereerste video op YouTube was een kattenfilmpje. Op onze schermen kunnen we altijd heel dicht bij dieren komen. Dat heeft veranderd hoe we naar dieren kijken. Er zitten natuurlijk prachtige filmpjes tussen, maar ook hele nare dingen. Een trend is bijvoorbeeld zogenaamde 'reddingsfilmpjes', waarin wilde dieren of huisdieren op het laatste moment worden gered, bijvoorbeeld van een aanval door een roofdier. Denk aan een moederpoes die haar jongen beschermt tegen een wurgslang of een mens die een dier net op tijd redt van een verdrinking. Vaak zijn deze filmpjes in scène gezet, en zijn de dieren dus bewust in een onveilige situatie geplaatst. Alles voor de views.”

Het schattige imago van dieren kan soms wel helpen bij bijvoorbeeld campagnes voor bescherming, toch?

“Het narratief dat dieren kwetsbaar zijn, kan helpen bij het werven van donateurs. Maar we moeten daar niet te ver in door schieten. Door dieren als weerloze wezens neer te zetten, nemen we hun hele autonomie weg. Alsof dieren zelf niks kunnen, en altijd gemicromanaged moeten worden door mensen. Dat zie je ook bij weeshuizen voor wilde dieren, zoals olifanten.

Het is goed dat dat soort plekken bestaan. En het is goed dat daar toeristen op af komen en leren over stropers en dingen die misgaan. Het is ook waardevol dat mensen die prachtige dieren tijdens een bezoeken kunnen zien. Maar het moet niet een soort 'selfiepark' worden, waarin de dieren constant blootgesteld zijn aan mensen en waar ze aangeraakt kunnen worden. Het doel moet niet zijn om de mensen te plezieren.”

Kunnen we iets doen om deze trend tegen te gaan?

“Zeker. Als je er bijvoorbeeld aan denkt om een huisdier te nemen. Vraag je dan altijd af: wat is eigenlijk mijn doel? Waarom wil ik een dier, en waarom specifiek dit dier? Wees je ervan bewust dat je zorgreflex natuurlijk is, maar soms ten oprechte wordt aangewakkerd door iemand die eraan probeert te verdienen. Ga niet voor doorgefokte dieren en neem al helemaal geen wilde dieren in huis.

Voor je kijkgedrag op sociale media geldt iets vergelijkbaars. Het is heel natuurlijk dat je aandacht wordt getrokken door video's van schattig ogende dieren. Daar hoeft je jezelf niet schuldig over te voelen, maar wees je ervan bewust. Als je bij een video denkt: 'Hmm, is dit wel oké?', dan is dat waarschijnlijk niet zo. Spreek je daarover uit, en deel geen video's die volwassen dieren als hulpeloze kinderen neerzetten.

Wat betreft contact met wilde dieren: bedenk of de interacties die je met de dieren hebt vanuit hen gezien wel vrijwillig zijn. Als je een dier in gevangenschap gaat aaien, is dat misschien niet het geval. Hebben de dieren een plek waar ze zich terug kunnen trekken? Vaak is de daadwerkelijk meest liefdevolle zorgreactie richting een wild dier juist om er niet te veel contact mee te zoeken.”

Commentaar

Erwin Vermeulen en Maarten Reesink reageren op Taylor Waters. Zie volgende pagina.

“Vaak zijn dierenreddingsfilmpjes in scène gezet”

Erwin Vermeulen
Campagneleider bij Animal Rights

“Ik zie het probleem van die zorgimpuls bij dieren met kindereigenschappen ook, in de fokkerij en in de wildhandel. Maar ik denk dat het probleem breder is dan dat. Er zijn mensen die dieren als een soort mode-accessoire zien. Dat kan gaan om schattige dieren, maar ook om heel dure, opvallende of exclusieve dieren. Het hebben van een naaktkat, een vouwoorkat of – zoals in de VS – zelfs een wild dier als een jaguar zien ze als statusverhogend. Daarnaast zijn mensen gevoelig voor trends. Op het hoogtepunt van de *Harry Potter*-hype wilden veel mensen opeens een uil als huisdier. En toen *Game of Thrones* hot was, waren wolfshonden en husky's enorm populair. Dat zijn geen goede redenen om een dier in huis te nemen, maar campagnes daartegen zijn niet zo effectief. Eigenlijk is de enige effectieve maatregel een verbod op het houden, fokken of kopen van dit soort dieren.

“Sommige mensen zien dieren als een soort mode-accessoire”

Om de gruwelijkheden in de jacht, slacht en bij het gebruik van proefdieren aan de kaak te stellen, zou het misschien juist wel kunnen werken om te laten zien hoe mooi en toch ook wel hoe schattig bijvoorbeeld varkens, lammetjes en

kalfjes zijn. Mensen die eens een tijd in de ogen van een varken hebben gekeken, willen daarna vaak niet meer dat het geslacht wordt. Het zijn gewoon prachtige wezens. Maar dat zie je niet meer als ze in roze plakjes gesneden in het vleeschap liggen.

Het zou geen slecht idee zijn om in de supermarkt filmpjes te tonen van wat je eigenlijk koopt. Ook hier geldt natuurlijk dat een verbod gewoon het best zou werken. Maar meer begrip over wat je eigenlijk doet als je bijvoorbeeld vlees eet, zou kunnen helpen. Het is net als met het vuurwerkverbod. Er moet een bepaalde kritische mensenmassa overtuigd raken, dat iets ondanks dat het al een lange traditie is, toch een heel slecht idee is. Dan ontstaat er genoeg draagkracht voor wetgeving.”

Maarten Reesink
Onderzoeker mens-dierrelaties aan de Universiteit van Amsterdam

“Taylor Waters beschrijft goed hoe we vallen voor bepaalde fysieke kinderlijke eigenschappen van dieren. Daarnaast speelt iets vergelijkbaars rondom gedrag. We hebben namelijk ook een zwak voor dieren die een, in onze ogen, kinderlijke afhankelijkheid in hun karakter blijven tonen. Neotenie heet dat. Roofdieren hebben dat vaker, omdat ze een meer afhankelijke en langere jeugdfase hebben. Een hert kan bijvoorbeeld al vrij snel zelf gras eten, maar een jonge leeuw doet er langer over om te leren

een prooi te vangen. Hun leven lang blijven veel gedomesticeerde roofdieren, waaronder dus ook honden en katten, een bepaalde mate van die afhankelijkheid en nieuwsgierigheid tonen. Mensen houden daarvan.

Roofdieren passen trouwens ook beter in het Kindchenschema. Dat komt omdat roofdieren vaak een wat platter gezicht hebben, met ogen aan de voorkant, net als de mens. Dat helpt om diepte te zien, wat belangrijk is bij de jacht. Voor een

“Mensen blijven viervoeters hun hele leven als baby's behandelen”

prooidier is een breed blikveld belangrijker, daarom hebben zij hun ogen meer aan de zijkant van hun kop. Dat lijkt minder op onze baby's, dus daar gaan we minder op 'aan'. Het is de tekenaars van Disney met Bambi wel gelukt om een hertje te creëren dat onze zorgreflex aanspreekt, maar daarvoor hebben ze hem wel een onnatuurlijk groot hoofd met enorme ogen moeten aanmeten. En ze hebben die ogen ook veel meer aan de voorkant van zijn kop getekend dan dat ze bij een echt hert zitten.

De combinatie van neotenie en het Kindchenschema versterken elkaar bij onze huisroofdieren, honden en katten. Mensen blijven deze viervoeters hun hele leven als baby's behandelen die 'het allemaal nog niet zo goed begrijpen'. Dat is natuurlijk onterecht. Het zijn gewoon volwassen autonome dieren, die prima in staat zijn eigen beslissingen te nemen. Beter dan wij. Het is onze taak om hun vertoonde leefstijl zoveel mogelijk te faciliteren. Voor zover dat gaat natuurlijk, in een huis.” ■

EEFJE DE KROON

Greenpeace-jurist Eefje de Kroon daagde samen met acht Bonairianen de Nederlandse staat voor de rechter. In januari is de uitspraak.

TEKST: ANNE HAVELAAR BEELD: ROBERT ELSING

“Ik werkte jarenlang als jurist op het gebied van mensenrechten en zag daar hoe weinig aandacht er was voor klimaat. Terwijl klimaat nu juist de grootste bedreiging voor mensenrechten is. Daarom ging ik bij Greenpeace werken. Toen duidelijk werd hoe kwetsbaar Bonaire is voor klimaatverandering, en hoe weinig Nederland daartegen doet, wisten we: dit moet een zaak worden. Een vijfde van het eiland dreigt onder water te verdwijnen, maar er is geen adaptatieplan. Bonaire kan geen aanspraak maken op internationale klimaatfondsen omdat het geen zelfstandig land is, maar ontvangt ook geen geld uit het Nederlandse Deltafonds. Wij pleiten niet alleen voor adaptatie, maar ook voor mitigatie: het terugbrengen van de Nederlandse

uitstoot. De staat wijst bijvoorbeeld graag op koraalherstelprojecten om de kust te beschermen, terwijl dat dweilen met de kraan open is, zolang er niets gebeurt aan het terugbrengen van de uitstoot. Want als de temperatuur blijft stijgen, sterven koraalriffen af.”

Hoofdpijn

“Dat Bonaire, als bijzondere gemeente van Nederland, zo weinig bescherming krijgt, voelt voor veel eilandbewoners als een oud patroon van ongelijkheid dat zich herhaalt. Ze werden lang niet gehoord. Nu gebruiken ze het recht om zichzelf te beschermen. Hun verhalen in de rechtszaal raakten me diep. Eisers vertelden hoe ze hun eiland binnen één generatie hebben zien veranderen. Hoe ze zelf vroeger buiten speelden en hun

kinderen nu met airconditioning – als ze die kunnen betalen – binnen moeten zitten. Dat mensen continu hoofdpijn hebben van de hitte. Dat zelfs hun stemming eronder lijdt.”

Hoopvolle strijd

“Het is makkelijk om gedeprimeerd te raken van alles wat er gebeurt in de wereld. Juist daarom zet ik me graag in voor deze rechtszaak. Het is hoopvol. Ik ben er al zes jaar mee bezig, omdat ik er echt in geloof. Een overwinning zou wereldwijd kunnen doorwerken, net zoals de Urgenda-zaak dat deed. En zelfs als we verliezen, hebben we al iets groots bereikt: we zetten, samen met mensen naar wie veel te lang niet is geluisterd, een belangrijk onderwerp op de agenda.” ■

De groene mythe van Zweden

Wie aan Zweden denkt, denkt aan uitgestrekte meren en bossen. Maar achter dit natuurschoon woedt een strijd tussen ecologen en bosbouwbedrijven. “Meer dan twee derde van Zweden bestaat nog steeds uit bos, maar van echte bossen kun je niet spreken.”

TEKST: TRISTAN LOF BEELD: GREENPEACE SWEDEN

Op een bordje bij de ingang van het loofbos van Öland staat welke unieke dier- en plantsoorten men hier kan aantreffen: grote ribbelboktor, vliegend hert, strobloem, gele trechtercantharel. “Hier bevinden zich misschien wel duizend dier- en plantsoorten”, schat ecooloog Marcus Hall, promovendus aan Linnaeus Universiteit in Kalmar. Het loofbos ligt in het zuiden van Zweden, op zo’n half uur rijden van Kalmar, en maakt deel uit van het natuurreservaat Rällå-Ekerum.

Op het eerste gezicht lijkt het een typisch Zweeds bos: hoge dennen zover het oog reikt. Maar zodra Marcus van het bezoekerspadje afloopt, maken dennen en open vlaktes langzaam plaats voor een dichtbegroeid woud van loofbomen. De bodem is bezaaid met omgevallen stammen, bosjes, takken en varens. “Zie je al die dode bomen op de grond? Dat is een van de tekenen dat we ons hier bevinden in een natuurbos, een bos dat niet is aangetast door de intensieve bosbouw.” Hij wijst naar een omgevallen boom. “Hier kunnen wel honderd insectensoorten van leven. Dood hout is ontzettend belangrijk voor de biodiversiteit.”

Marcus loopt verder het bos in, klauterend over stammen en bukkend voor laaghangende takken. “Een ander teken is de variatie aan boomsoorten. Je vindt hier onder andere de es, eik, els en hazelaar.” Dat is uniek, want hoewel die vier vroeger de meest voorkomende boomsoorten waren in het zuiden van

Zweden, is een groot deel ervan gekapt en vervangen door sparren, omdat die meer en sneller hout opleveren. Alleen de meest zuidelijke provincie Skåne huisvest nog een aanzienlijke hoeveelheid beuken. Marcus: “Ook kenmerkend zijn de verschillende stadia waarin de bomen zich bevinden. Jonge en oude bomen staan door elkaar. Het is een bonte verzameling.” Formeel beschermde bosgebieden als Rällå-Ekerum vormen echter minder dan 10 procent van het Zweedse bosareaal. Het grootste deel van de bossen zijn productiebossen met sparren.

Restauratieproject

Sinds mensenheugenis domineerden oerbossen, met bomen van vier- tot zeshonderd jaar oud, het Zweedse landschap. Dat veranderde tijdens de Industriële Revolutie, toen Europa een grote behoefte had aan hout voor onder andere papierproductie en woning- en scheepsbouw. Zweden profileerde zich graag als exportland. De oudste en dikste bomen waren de eerste slachtoffers, waardoor het aantal oerbossen in rap tempo daalde. “Ze haalden simpelweg de krenten uit de pap”, vertelt boshistoricus Lars Östlund. “Oude bossen werden gezien als ‘slechte’ en ‘onproductieve’ bossen, bossen die hulp nodig hadden van de mens. Het opruimen van oerbossen werd zelfs beschouwd als een restauratieproject.”

Na de Tweede Wereldoorlog deed de kaalslagmethode, waarbij hele bossen machinaal werden gekapt, zijn intrede

in Zweden. Het betekende het einde voor ‘onproductieve’ loofbossen en dode bomen. Ook werden bossen vanuit vliegtuigen bestreden met het herbicide hormoslyr, een gif dat kanker en vruchtbaarheidproblemen kan veroorzaken bij mensen. Het bevat dezelfde werkzame stoffen als het ontbladeringsmiddel Agent Orange dat de VS inzetten in de Vietnamoorlog. Door protesten vanaf de jaren zeventig werd het gif uiteindelijk verboden in Zweden. Kaalslag daarentegen is nog altijd legaal en wordt in maar liefst 97 procent van de boskap toegepast. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Duitsland, waar al 30 jaar een verbod geldt.

Het resultaat van dit beleid: sinds de jaren vijftig verdween 60 procent van de Zweedse natuurbossen. Een gebied drie keer zo groot als Nederland werd vergiftigd of gekapt. Een groot deel daarvan werd weer teruggeplant, maar dan als monocultuur met snelgroeiende sparren. In deze plantages leven veel minder dier- en plantsoorten dan het oude bos. Het kost een ecosysteem honderden jaren om zich te herstellen. Daardoor lopen zo’n 1800 bedreigde plant- en diersoorten het risico om voorgoed te verdwijnen, zoals korstmossen en rijspanen (kleine struiken of ondergroei – red.).

Dima Litvinov

Papierproductie

“Meer dan twee derde van Zweden bestaat nog steeds uit bos, maar van echte bossen kun je niet spreken”, zegt Dima Litvinov, bossenexpert bij Greenpeace Sweden. “Productiebedrijven en de overheid claimen dat Zweden nog nooit zo veel bos telde als nu, met dank aan de bosbouw. Maar dat is onzin. We noemen een aardappelakker toch ook geen natuurweide? Het zijn eerder intensieve boomplantages. Een echt bos, daarentegen, is een ecosysteem dat ontstaat in de loop van honderden jaren, vol van onderlinge verbindingen tussen organismen. Als je van die definitie uitgaat, kom je eerder op zo’n 30 procent.”

Bossen werden vanuit vliegtuigen bestreden met het herbicide hormoslyr

Een kwart van de Zweedse ‘bossen’ is eigendom van de overheid, waaronder het staatsbedrijf Sveaskog, de grootste bouseigenaar van het land. Nog een kwart is van private bedrijven als SCA en Holmen. De rest is in handen van particulieren. “Hoewel de grote bedrijven minder dan de helft van het totale Zweedse bosoppervlak bezitten, hebben zij eigenlijk alle touwtjes in handen. De kleine bouseigenaren, variërend van families tot investeringsfondsen, hebben namelijk niet de knowhow en de middelen om een bos te kappen”, legt Dima uit.

“Stel je voor, je woont op het platteland en bezit 10 hectare bos dat al generaties teruggaat. Op een dag komt er een medewerker van een kapbedrijf, vaak onderdeel van een groot bosbouwbedrijf, je erf op rijden en zegt: ‘Dit bos moet zo snel mogelijk gekapt worden, want anders sterft het door een insectenplaag. Even hier tekenen en wij regelen alles.’ Je gaat ervan uit dat zo iemand wel weet waar-ie het over heeft, maar in wezen zijn het papierbedrijven die wanhopig op zoek zijn

naar zo veel mogelijk bos. Zelf hebben ze niet genoeg hout om in de massale vraag naar papierproductie te voorzien.”

De groene leugen

Grote bosbouwbedrijven houden stug vol dat de intensieve bosbouw goed is voor het klimaat. Immers: hoe meer bomen, hoe meer CO₂-opslag. Om die boodschap te verspreiden, onderhouden ze goede banden met landbouwuniversiteit SLU (die als enige universiteit niet onder het Ministerie van Onderwijs, maar het Ministerie van Economische Zaken valt). De Zweedse onderzoeksjournalist Lisa Röstlund ontdekte dat professor boscologie Annika Nordin jaarlijks 16 duizend euro ontving voor haar rol als bestuurslid van Sveaskog. En Tomas Lundmark, professor op het gebied van bosbouw en groot voorstander van de kaalslagmethode, was eveneens bestuurslid van bouseigenaarsvereniging Norra Skog. Een SLU-rapport concludeerde dat “een hogere houtproductie goed is voor het klimaat”.

Maar het blijft niet bij de wetenschap. Op tv kwamen spotjes met bekende Zweden die, al lopend door de bossen, uitlegden hoe de bosbouwsector haar steentje bijdraagt aan het bestrijden van klimaatverandering. Middelbare scholen ontvingen door de sector gefinancierde lespakketten met dezelfde boodschap, ontdekte Röstlund. Achteraf bleken de acteurs niet in productiebossen te lopen, sterker nog: ze waren niet eens in Zweden, maar in een onaangetaste natuurbos in Cypress Provincial Park in Canada.

Ecologen en milieuorganisaties blijven zich verzetten tegen het verhaal van de bosbouwsector. Bossenexpert Dima: “Volgens de industrie fungeren productiebossen als koolstofput. Maar twee derde van het gewonnen hout belandt uiteindelijk in de verbrandingsoven als papieren wegwerpproduct, waardoor de opgeslagen CO₂ alsnog in de lucht terecht komt.” De industrie houdt evenmin rekening met de koolstof die opgeslagen ligt in de schimmelnetwerken, die 50 tot 70

procent van de CO₂ in de grond van een noordelijk bos beslaat. Ook die ontsnapt uiteindelijk in de lucht.

Letterzetter

Ondertussen zijn we weer op het vasteland, waar Marcus een productiebos ten noorden van Kalmar laat zien, ook in het bezit van staatsbedrijf Sveaskog. “Zie je, deze bomen zijn allemaal even oud en van dezelfde soort. Aan de dunne stammen te zien zijn ze een jaar of 20. Voor een boom die 400 jaar kan worden is dat een jonkie.” Het contrast met natuurbos Rällå-Ekerum is groot. Geen bosjes, takken en varens, maar enkel een zee van keurig geplaatste sparren. “De dicht op elkaar staande bomen versperren het zonlicht, waardoor sommige boomsoorten niet kunnen groeien. En minder

“We noemen een aardappelakker toch ook geen natuurweide?”

boomsoorten betekent automatisch minder dier- en plantsoorten.”

Er is maar één diersoort die hier welig tiert: de letterzetter. Deze donkerbruine kever vormt een van de grootste hoofdpijndossiers van de Zweedse bosbouw-industrie. “De vrouwtjes boren zich in de bast van verzwakte sparren om eitjes te leggen. De larven die daaruit komen, vreten gangen onder de schors, waardoor de

sapstroom wordt verstoord en de boom afsterft”, vertelt Hall. Het probleem is zo groot dat de industrie en overheid honderdduizenden euro’s spenderen aan het plaatsen van vallen, lokken van letterzettervrouwtjes met feromonen en weghalen van aangetaste bomen. Tevergeefs. De natuurlijke vijanden van de kever, zoals sluipwespen en spechten, bevinden zich namelijk juist in dode bomen, die door bosbouwbedrijven worden weggehaald.

Verzet

Greenpeace-bosexpert Dima heeft weinig vertrouwen in de huidige rechtse Zweedse regering, die de bosbouwbeperkingen – die er volgens hem al nauwelijks waren – zelfs wil laten vieren. “FSC-certificaten doen consumenten

Boskolonialisme

De Zweedse overheid zag het verspreiden van de kaalslagmethode als haar missie. De afgelopen 50 jaar gaf het land 870 miljoen euro uit aan ‘bosontwikkelingshulp’. Ze stuurden zo’n 500 representanten vanuit de bosbouwindustrie naar 25 landen in Afrika, Azië, Latijns-Amerika en Oost-Europa. Daarmee werd Zweden een van de gulste donateurs op dit gebied en veroverde het sleutelposities binnen de VN-voedsel- en landbouworganisatie.

Vanaf de jaren zestig trokken Zweedse bosmissionarissen samen met de VN naar landen als Tanzania en Ethiopië om hen te ‘helpen’ nieuwe bosplan-

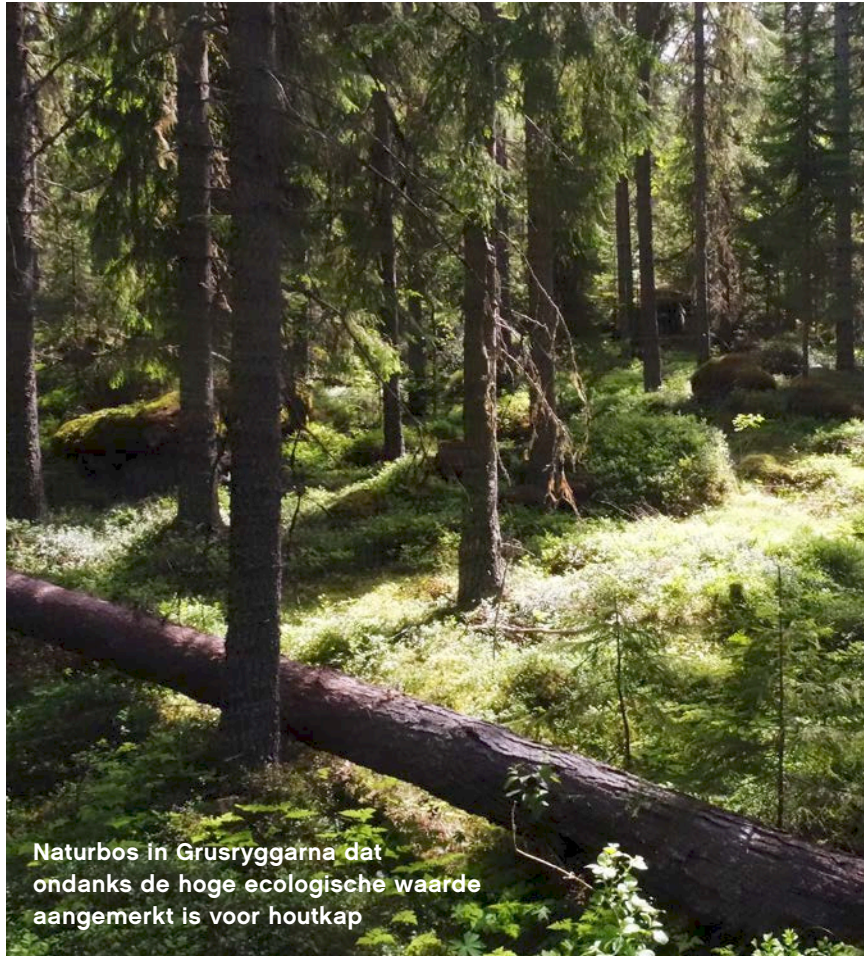
tages aan te leggen of bestaande – vaak met een koloniale oorsprong – te intensiveren. Een deel daarvan nam de Zweedse landbouwuniversiteit SLU voor haar rekening. De universiteit kreeg 22 miljoen euro om lokale bosbouwmedewerkers op te leiden in, zoals ze het zelf noemde, ‘traditionele Scandinavische onderwerpen’. Met andere woorden: de kaalslagmethode.

Tanzania was een van de belangrijkste ontvangers van de Zweedse ‘ontwikkelingshulp’. Zweden hielp in 1979 een papierfabriek op te zetten in de regio Mufindi, wat het grootste industriële project van het land werd. Voor de houtvoorziening kwamen nieuwe plan-

tages, waarvoor plattelandsbewoners moesten wijken. In de jaren negentig werd de fabriek geprivatiseerd en overgenomen door het Noorse Green Resources, nu nog steeds Afrika’s grootste bosbedrijf.

Ondanks kritiek vanuit milieuorganisaties en verzet vanuit de lokale bevolking in de jaren negentig, stroomde er sinds 2000 nog eens 180 miljoen euro ‘ontwikkelingshulp’ van de Zweedse overheid naar verschillende bosprojecten, zo schrijft Lisa Röstlund in *Skogslandet*. Zweedse bedrijven verdienen dit geld dubbel en dwars terug door advies en handel onder het mom van ‘duurzame houtteelt’.

Naturbos in Grusryggarna dat ondanks de hoge ecologische waarde aangemerkt is voor houtkap

geloven dat het hout niet afkomstig is uit bossen met een hoge natuurwaarde. Maar die certificaten hebben amper een positief effect omdat de criteria niet worden nageleefd. We proberen daarom grote papierverbruikers als Amazon duidelijk te maken dat, als ze beweren duurzaam te zijn, ze geen hout moeten gebruiken dat met kaalslag gewonnen is. Als ze moeilijk doen, maken we het openbaar.”

Naast het opvoeren van druk op bedrijven proberen milieuorganisaties het kappen van bossen met een hoge natuurwaarde tegen te houden. Zo haalden Greenpeace en actiegroep Skogsuppreret (‘Bosopstand’) de politie erbij toen bosbouwbedrijf SCA begin dit jaar wilde kappen in een bos bij Sollefteå, leefgebied van bedreigde soorten als de drieteenspecht en zwarte specht. Ook

groeit er de zeldzame dennenorchis. In de provincie Dalarna trekt intussen een groepje activisten bijna dagelijks het bos in om die zeldzame orchideesoort op te sporen vóór de kapmachines arriveren, soms met succes.

Een nieuw tijdperk

Iemand die laat zien dat het anders kan is Peter Arne, eigenaar van een klein kapbedrijf. Hij meent dat de kaalslagvrije methode, in tegenstelling tot wat de bosbouwindustrie beweert, wel degelijk financieel haalbaar is. De houthakker zweert bij de zogenaamde continuïteits-

De kaalslagvrije methode is wel degelijk financieel haalbaar

bossen. Daar haalt hij, net als vroeger, alleen de beste bomen uit waardoor het ecosysteem intact blijft. Hij hoeft de bodem niet om te ploegen en geen bomen te herplanten, want de zaden vallen vanzelf op de bodem. Dat scheelt flink in de kosten. Na 60 jaar is de winst even hoog als bij de kaalslagmethode.

Ook volgens ecooloog Marcus is een duurzame bosbouw mogelijk. “Het maakt veel uit hóe en wélke bomen je kapt. Hier en daar zou een eik moeten staan en dode bomen moeten blijven liggen, zoals het geval is in Rälla-Ekerum. Tot slot zouden we moeten toewerken naar 30 procent beschermd bosgebied, in plaats van de 9 procent die Zweden nu telt. Natuur- en productiebossen kunnen elkaar afwisselen, als een soort lappendeken, zodat flora en fauna waar nodig kunnen migreren naar gunstiger gebieden.”

Internationale onderzoekers zien een verband tussen het huidige bosbouwdebat in Zweden en dat in Duitsland van de jaren 90. “Een groot deel van de oude garde binnen het onderzoeksveld beweerde dat een andere methode dan kaalslag ineffectief en duur zou zijn”, vertelt professor Mathias Dieter, werkzaam aan het Thünen Instituut in Hamburg. “Het zou simpelweg niet werken. Maar toen het verbod er eenmaal was en die generatie met pensioen ging, verdween de weerstand. Nu heeft niemand het er meer over.” ■

Van zwarte aarde naar zwart goud

Het was alweer de dertigste grote klimaatop: de COP in Brazilië. De verschillende toppen lijken elkaar steeds sneller én vooral stiller op te volgen. De biodiversiteitstop in Cali (Colombia) en de klimaatop in Bakoe (Azerbeidzjan) waren nog niet voorbij, of de hele karavaan vloog alweer naar Belém, in het brandende hart van de Amazone in Brazilië.

In totaal verzamelden zich zo’n 50 duizend politici, ambtenaren, wetenschappers, ondernemers, journalisten, actievoerders en vooral ook héél veel (olie)lobbyisten uit 190 landen. Grote afwezigen waren de Amerikanen. Zelfs Amerikaanse wetenschappers die zich hun hele carrière met het klimaatvraagstuk bezighouden, durfden nauwelijks te komen uit angst voor repercussies.

De COP werd door Brazilië gelijk aangeprezen om dwars door de Amazone een – reeds geplande – vierbaanssnelweg aan te leggen: de Avenida Liberdade. Deze zogeheten ‘laan van de vrijheid’ brengt de lokale bevolking echter allesbehalve vrijheid. Verschillende inheemse groepen werden verdreven. Woedend drongen oorspronkelijke bewoners op woensdag 12 november het hoofdgebouw van de top binnen. Er ontstonden opstootjes, tot de bewaking hen hardhandig verdreef. Ook in de dagen daarna bleven grote groepen met veren getooide Amazonestrijders rond de COP demonstreren. In hun zang klonk de krachtige maar kwetsbare hartslag van de aarde door, die het op ieder moment lijkt te kunnen begeven.

Het waren hun verre voorouders die duizenden jaren geleden het Amazonegebied deels zelf aanlegden. Via intelligente landbouwtechnieken en het gebruik van wat men nu ‘terra preta’ noemt (Portugees voor zwarte aarde) creëerden en beheerden zij het uniekste en rijkste ecosysteem ter wereld. Terra preta was geen natuurlijk materiaal. Het werd door mensen van vruchtbare slib, houtskool, botten, uitwerpselen en planten- en voedselresten gemaakt. Een soort supermest dus, zonder dat er verzorging van de grond nodig was.

Delen van de Amazone kunnen als cultuurbos worden bestempeld, of wellicht zelfs als voedselbos. In plaats van gebieden massaal te ontbossen om akkers aan te leggen, planten de oorspronkelijke bewoners er juist bomen en voedzame gewassen zoals yuca bij. De aangelegde wouden werden zorgvuldig beheerd, waarbij veel aandacht bestond voor permacultuur. Zo raakte de grond niet uitgeput, maar werd die juist steeds rijker.

De oorspronkelijke bewoners leefden in nederzettingen, die verbonden waren met een wegnennetwerk. Uitgestrekte natuurgebieden werden met elkaar verbonden, in plaats van ze uit elkaar te scheuren.

De Amazone is tot netto-uitstoter verworden

Hoe pijnlijk is het dat de vruchtbare plukbossen van de Amazone nu voor de bio-industrie en landbouw moeten wijken en de rijke biodiversiteit wordt vernietigd. In plaats van de aarde terra preta te voeden, wordt er gretig geboord naar het zogeheten zwarte goud. Onze niet-aflatende honger naar fossiele brandstoffen heeft ondertussen zo veel onomkeerbare natuurlijke processen in gang gezet, dat ook ‘de longen van de wereld’ als vanzelf in vlammen opgaan.

Daarmee is de Amazone zelf tot netto-uitstoter verworden. Maar terwijl in het hoofdgebouw van de top de vlammen om zich heen grepen en de delegaties door extreme regenval tot hun enkels in het water stonden, wilde men nog niet naar de zingende en dansende oorspronkelijke bewoners luisteren. Zij vechten niet alleen voor hun eigen leefgebied, maar ook voor jou en mij. ■

Mounir Samuel is politicoloog en auteur. In zijn nieuwste boek *Nederland voor de Nederlanders: mijn antwoord op (extreem)rechts* waarschuwt hij voor de gevolgen van de klimaatramp voor Nederland en doet hij een oproep voor een klimaatbestendig toekomstplan.

“We willen dat de mens weer een nuttige soort wordt”

Van bacterie tot bever en van bodem tot boom: in een Zoöp krijgen alle levensvormen een stem aan de vergadertafel. Nederland telt er inmiddels veertien. Bedenker Klaas Kuitenbrouwer: “Een Zoöp is geen blauwdruk, maar een doorlopend leerproces.”

TEKST: EVA PRINS

Een Zoöp geeft een stem aan alle levenden. Maar hoe doe je dat? En wat betekent dit in de praktijk? Klaas Kuitenbrouwer, oprichter en directeur van het Zoönomisch Instituut, legt het uit. “De kern van zoönomisch denken is dat de mens onderdeel is van de natuur, of liever: het ecosysteem.”

Wat is een Zoöp precies?

“Het woord Zoöp is een afkorting van zoöperatie, wat weer een samentrekking is van ‘coöperatie’ en ‘zoë’, Grieks voor ‘leven’. Een Zoöp is een organisatievorm waarbij de belangen van al het leven worden meegenomen in de besluitvorming. Daarvoor wordt er een zogenoemde ‘Spreker voor de Levenden’ toegevoegd aan de organisatie, een woordvoerder voor de belangen van al het andere dan het menselijk leven. Het doel is om stap voor stap als organisatie levensondersteunend te worden voor het hele ecosysteem waarin je opereert. Elke Zoöp begint met een zogenoemde nulmeting. Je kijkt naar alle ecologische relaties waar je als organisatie deel van uitmaakt: van energiegebruik tot materiaalstromen, van vervoer tot de manier waarop je ruimtes gebruikt. Op basis daarvan bepaal je samen waar je aan wilt werken.”

Dat klinkt nog best vaag. Kun je wat voorbeelden noemen?

“Bij Zoöp De Ceuvel (een duurzame broedplaats voor creatieve en sociale ondernemers in Amsterdam – red.) kwam elk jaar een zwanenkoppel broeden aan de rand van het caféterras. Broedende zwanen kunnen behoorlijk agressief zijn, dus dat was onhandig. Van wilgentakken hebben de mensen van De Ceuvel een soort grote koepel over dat zwanennest gemaakt, zodat de zwanen daar rustiger kunnen broeden. De Ceuvelaars maakten ook een bijenburcht (een nestelplek voor wilde bijen – red.) en een zoetwatervijver met flauwe oevers, waar insecten kunnen drinken zonder te verdrinken. En bomen spelen er een belangrijke rol. Het voormalige havengebied was zwaar vervuild, maar is nu veranderd in een groene oase. Sommige bomen, zoals wilgen, zijn bewust geplant omdat ze de bodem kunnen helpen schoonmaken,

een techniek die ‘fytoremediatie’ heet. Dat is een heel ander uitgangspunt dan vervuilde grond afgraven of verhitten, waarbij al het bodemleven verloren gaat.

Ander voorbeeld: mijn eigen werkgever, Het Nieuwe Instituut, doet mee aan de Rotterdamse Dakendagen. Twee jaar geleden werden die verplaatst van de zomer naar het voorjaar. Maike van Stiphout, Spreker voor de Levenden bij het instituut, wees erop dat de daken dan vol broedende vogels kunnen zitten. Daardoor werden alle partners van dat festival zich ineens bewust van het feit dat die daken niet zomaar lege plekken voor een festival zijn, maar woonplekken voor andere stadsbewoners. Dat was al een heel mooi effect. Vervolgens zijn door alle deelnemende organisaties maatregelen genomen om te zorgen dat het festival door kon gaan, maar zonder, of met zo min mogelijk, overlast voor de broedende vogels.”

Wie zijn die Sprekers voor de Levenden?

“Dat zijn in de meeste gevallen mensen met veel ecologische kennis, maar ze moeten tegelijkertijd ook goed met mensen kunnen omgaan en vooral goed kunnen luisteren naar wat dieren, planten, bodemleven, insecten én mensen nodig hebben. Ze worden getraind en ondersteund door het Zoönomisch Instituut. Van elkaar leren en elkaar helpen vinden we daarbij heel belangrijk. Je hoeft niet alles te weten, de een weet bijvoorbeeld veel van bomen, een ander van insecten of het bodemleven. Een paar keer per jaar organiseren we samenkomsten voor alle Sprekers, samen de Raad van de Levenden, met andere experts. Een Zoöp is geen blauwdruk, hè. Het is een doorlopend leerproces met steeds nieuwe dilemma’s en vragen waarvoor in die specifieke context naar een antwoord wordt gezocht met als uitgangspunt: hoe zorgen we dat het levensondersteunend is voor al het leven?”

Maar als ik het samenvat als rekening houden met de natuur, het milieu of het klimaat, doe ik een Zoöp tekort, toch?

“Ja. Ten eerste gaat het verder dan ‘rekening houden met’. Organisaties die een Zoöp worden, tekenen een contract waarin staat dat ze de belangen van al het leven echt meenemen in hun besluitvorming en dus een Spreker voor de Levenden aanstellen. En wij praten liever niet over ‘natuur’. Dat betekent: al het leven behalve de mens, en wij zijn juist onderdeel van het ecosysteem. We willen dat mensen – of hun economische handelen – niet langer beschadigend zijn, maar dat de mens een ‘nuttige soort’ wordt. Want hoe dan ook zullen we het op deze planeet met elkaar moeten zien te rooien. Al het leven is voor het voortbestaan van elkaar afhankelijk voor voedsel, schone lucht en water en plekken om te leven. Er is geen tegenstelling, je moet het samen doen. Al het leven staat aan ‘dezelfde kant’, die van een gezond ecosysteem.”

“We zullen het op deze planeet met elkaar moeten zien te rooien”

Interview/Klaas Kuitenbrouwer

BEELD: PATRICIA DE RIJTER

Links: de Ceuvel, rechts: Klaas Kuitenbrouwer

BEELD: MAARTEN ZEEHANDELAAR

“Alle soorten zijn op een **eigen manier** intelligent en leiden betekenisvolle levens”

Jij bent de bedenker van de Zoöp. Hoe kwam je op het idee?

“In 2017 hoorde ik voor het eerst van ‘Rechten voor de natuur’, toen de Whanganui-rivier in Nieuw-Zeeland dezelfde juridische rechten kreeg als een mens. Tegelijkertijd lag er weer een rapport van het IPCC waaruit bleek dat de ecologische draagkracht van de planeet afneemt. Ik ben al heel lang met klimaatvragen bezig, maar altijd in de zin van: hoe kunnen we dingen reorganiseren en aanpassen? Maar je kunt nooit vanuit het systeem zelf een systeemverandering ontwerpen. Rechten voor de natuur morrelt echt aan de grondvesten van ons economisch systeem, waarin privaat eigendom het belangrijkste recht is. Dat was een eyeopener. Tegelijkertijd realiseerde ik me ook dat rechten voor de natuur nog ver weg zijn. Dat vereist wetgeving, politieke besluitvorming, en dat gaat allemaal traag. Ik dacht: waarom niet gewoon klein beginnen, in organisaties? Dan gaat het dus niet om formele juridische of politieke rechten, maar om de belangen van al het leven gelijkwaardig mee te nemen in je besluiten. Vervolgens ben ik dit idee vanuit Het Nieuwe Instituut gaan uitwerken, in samenwerking met boeren, ecologen, filosofen, ontwerpers, kunstenaars. In 2022 werd het de eerste Zoöp. Inmiddels zijn er veertien, waarvan Amstelpark de nieuwste is. Die is gesticht door kunstinitiatief Zone2Source en Gemeente Amsterdam. Het is de eerste Zoöp waarmee de gemeente ook nieuwe manieren van beleid verkent.”

Komt het idee van die sprekers en die raad van filosoof Bruno Latour? Hij had het over een ‘parlement der dingen’ waar niet-menselijke entiteiten een stem krijgen in de politieke besluitvorming.

“Zijn ideeën zijn superbelangrijk en absoluut een inspiratiebron, maar de belangrijkste leermeesters voor de Zoöps zijn

inheemse mensen voor wie deze manier van denken en leven eigenlijk heel vanzelfsprekend is. We willen vanuit de inheemse principes kijken hoe we de maatschappij zo kunnen herinrichten dat we levensondersteunend zijn.”

Wat zijn die inheemse principes?

“Denken vanuit gelijkwaardige en wederkerige relaties, waarbij het recht van de een niet belangrijker is dan het recht van een ander, en het belang van de gemeenschap boven individueel belang gaat. En: nooit meer nemen dan je nodig hebt, voldoende in plaats van zoveel mogelijk.”

Wat drijft jou om hiermee te pionieren?

“Een gevoel van urgentie: we moeten nu echt alles op alles zetten als we de aarde leef- en bewoonbaar willen houden. En het komt ook voort vanuit fascinatie. De laatste jaren is er steeds meer bewijs voor – en daarmee groeit het besef – dat alle soorten op een eigen manier intelligent zijn en betekenisvolle levens leiden. Dat vind ik superinteressant. Als je met die bril kijkt, is het heel logisch dat we die belangen meenemen in de besluitvorming. Vroeger werden de belangen van arbeiders genegeerd. Toen kwamen de vakbonden, en de ondernemingsraden. Als je de bodem en het bodemleven ziet als arbeiders die voor schone lucht en schoon water zorgen, is het toch volkomen normaal om hen ook een stem te geven?”

Voor dat normaal is, is er denk ik nog een lange weg te gaan...

“Absoluut, maar ik voel me geen roepende in de woestijn. Wij zijn onderdeel van een groeiende regeneratieve beweging die op heel veel plekken echt poot aan, of poot in de grond krijgt. Dat motiveert enorm en geeft een heel goed gevoel.” ■

In actie voor Bonaire

MERALNEY BOMBA

Meralney Bomba voert bij Greenpeace strijd op twee fronten: tegen de Nederlandse staat en vóór meer bewustwording op Bonaire.

TEKST: ANNE HAVELAAR BEELD: ROBERT ELSING

“In de rechtbank in Den Haag voelde ik heel sterk: dit is onze laatste kans om te spreken voor ons eiland, over alles wat we dreigen te verliezen. Ik was nerveus, maar ook trots dat we daar met zijn allen tegenover de Nederlandse staat stonden. Dat is niet niks! Toen de staat zei dat de situatie hier ‘niet levensbedreigend’ was, kookte ik echt vanbinnen. Er wordt al jarenlang gepraat, en onderzocht, en nog meer gepraat, maar concrete actie blijft uit. Als we wachten tot het levensbedreigend is, is het te laat.”

Klimaat of natuur?

“Toen ik voor Greenpeace op Bonaire aan de slag ging als community mobilizer om meer bewustzijn op gang te brengen, was het lastig om over klimaat

te praten. Mensen wisten het verschil tussen klimaat en natuur niet. Bovendien hebben Bonairianen vaak dringender, dagelijkse problemen waarmee ze moeten dealen. Daar komt bij dat Bonaire zelden orkanen of andere rampen heeft meegemaakt, waardoor men denkt: het zal ons wel niet raken.

Klimaatverandering bleef dus abstract voor ze. Totdat ik kon aansluiten bij wat ze zelf ook wel merkten: dat onze stranden onderlopen, dat we steeds minder koele dagen en juist steeds méér stortbuien hebben, met overstromingen tot gevolg. Na 3 jaar praten merk ik dat het langzaam begint door te dringen, daar heeft de rechtszaak zeker ook aan bijgedragen. Mensen zijn heel benieuwd naar de uitspraak op 28 januari. Als we

winnen, komt er hopelijk eindelijk actie. Maar ik vrees dat de staat dan eerst in hoger beroep zal gaan. Nóg meer vertraging! En ondertussen gaat mijn werk hier gewoon door. Dat is soms zwaar. Ik ben echt opgebrand geweest, wilde niet meer praten. Maar ik kan niet stoppen, dit is te belangrijk.”

Vergeten

“Door onze gedeelde geschiedenis is er voor ons geen manier om níét over Nederland te weten. Maar hoe kan het dat wij alles over jullie weten, en jullie bijna niets over ons? Waarom zijn we vergeten? Wij horen bij jullie. Behandel ons als je eigen kinderen. Geef ons dezelfde bescherming, dezelfde zorg. Wij kunnen dit niet alleen.” ■

Toekomstverhalen

Feiten brengen mensen amper in beweging, maar verhalen wel. Deze boeken hebben zo'n goed verhaal dat ze je de straat op krijgen.

Van persoonlijke motivatie tot systeemverandering: elk van deze boeken draait om verhalen die niet alleen raken, maar ook tot handelen oproepen. Ze helpen om te ontdekken hoe jouw verhaal verschil kan maken in jezelf, in je organisatie, en in de wereld daarbuiten. Informatie is waardevol, maar een verbindend verhaal kan massa's bewegen.

Activerende verhalen

In *Jouw verhaal doet ertoe* (2024), tonen Sandra Ball en Job van den Assem hoe persoonlijke verhalen kunnen uitgroeien tot motoren van maatschappelijke verandering. De schrijvers gebruiken de ervaring die ze opdeden bij het Lowlander Project, waar ze trainingen geven aan iedereen die wil leren over bewegingsopbouw, organizing en het mobiliseren van mensen. Dat is namelijk helemaal niet zo ingewikkeld, schrijven ze: 'Je vertelt iets over jezelf. Over waarom je anderen nodig hebt. Over waarom het probleem nu urgent is. Zo ontstaat een relatie tussen jou en de ander. Daarna kun je de ander concreet om actie vragen. Eigenlijk zijn het drie verhalen ineen, waarvan de delen logisch in elkaar passen.' Dit noemen Sandra en Job het ZON-principe: een samenvoeging van Zelf, Ons en Nu. Het begint met je eigen motivatie. Je leert op een eerlijke manier naar jezelf te kijken en erover te praten. Daarnaast moedigen de schrijvers je ook aan om te delen waar je persoonlijk mee worstelt wanneer je je op wat voor manier dan ook inzet voor een betere wereld. Die ervaringen horen nu eenmaal bij de weg die we

afleggen. Het is het ideale boek om mee aan de slag te gaan: eenvoudig en praktisch. Dat je eigen verhalen anderen kunnen inspireren, is een heel fijne gedachte.

Duurzame impact

Talita Kalloe (naamgenoot, maar geen familie) is journalist en expert op het gebied van duurzame, missiegedreven verhalen. In *Sustainable storytelling* (2024) beschrijft ze een methode om tot duurzame verhalen te komen vanuit ondernemers of organisaties. Een goed voorbeeld is Dille & Kamille's 'Green Friday', een idee van CEO Hans Geels. In plaats van mee te doen aan Black Friday,

sluit de winkelketen op die dag haar deuren en roept klanten op om naar buiten te gaan, om zwerfafval op te ruimen of simpelweg te genieten van de natuur. Zo laten merken zien dat ze hun verhalen afstemmen op wat daadwerkelijk belangrijk is.

Een duurzaam verhaal is gefundeerd op drie pijlers, legt Talita uit: geloofwaardigheid, helderheid en authenticiteit. Dat is precies waarmee je jezelf kunt onderscheiden. Ze spoort de lezer aan tot zelfreflectie: handel je zelf in lijn met jouw verhaal, zijn je intenties zuiver? Het is knap hoe ze een brug slaat tussen je eigen, innerlijke belevingswereld en een meer systematische benadering van verhalen vertellen.

Het intervidu

In *Ecoliberalisme* (2025) pakt Kees Klomp (programmamanager Agency aan de Hogeschool Windesheim) uit met een nieuw veranderverhaal: een andere manier om naar mens, samenleving en economie te kijken. 'Alles wat we vandaag de dag cultureel als de normaalste zaak van de wereld beschouwen, is gebaseerd op een individualistisch wereldbeeld', schrijft hij. 'Voor het komende ecologische tijdperk is dus een nieuw verhaal nodig. Dat moet de basis vormen van waaruit een nieuw systeem kan ontstaan, dat ten slotte nieuwe symptomen kan veroorzaken.'

Onze huidige realiteit kun je zien als een zogenaamde moderniteitsstafette, zegt hij: van individualisme, naar liberalisme, kapitalisme en vervolgens materialisme. Volgens Kees is het individualisme geen 'natuurwet' in onze hedendaagse samenleving, daarom introduceert hij het 'intervidu': het verweven zelf. In de natuur bestaan er namelijk geen individuen, stelt hij, maar zijn alle levensvormen verweven met elkaar. Het boek gaat over de politieke emancipatie van het intervidu: we kunnen veel ecocentrischer leven, in maatschappelijke structuren die natuurlijke bronnen niet uitputten.

Kees schetst een inspirerend raamwerk. Hij combineert het met ecofilosoof Joanna Macy's actieve hoop: hoop die ontstaat in actie en zich daartoe beperkt. Wanneer de hoop meer richting krijgt, een bepaalde kant op beweegt, zijn we zomaar in staat tot grootse dingen. En verhalen kunnen ons daarbij helpen. ■

Boekenliefhebber Rakesh Kalloe verdiept zich in de wereld van de literatuur. Ga mee op reis en zie hoe de natuurlijke wereld en boeken samenkomen.

Cultuurtips

Boek VOORLEVERS

De vernieuwde editie van *Voorlevers van de nieuwe samenleving* brengt in kaart hoe overal – van landbouw tot zorg en van bouw tot onderwijs – wordt gewerkt aan een regeneratieve toekomst. Met veel nieuwe initiatieven, frisse inzichten en concrete voorbeelden laat Nelleke de Nooy van Tol zien hoe de 'nieuwe samenleving' allang in opkomst is.

Podcast OVERSHOOT

In deze Engelstalige audio-documentaire onderzoekt klimaatwetenschapper Laurie Laybourn waarom de 1,5°C-doelstelling is mislukt en wat dat betekent. Hij fileert hardnekkige misverstanden en spreekt mensen met heldere ideeën over wat er moet gebeuren, van protesterende pensioenactivisten en wetenschappers, tot bewoners van Pacifische eilanden.

Tentoonstelling FUNGI

Schimmels voorzien in allerlei menselijke behoeften: we eten champignons en bestrijden bacteriën met penicilline. In de design- en architectuurwereld worden schimmels gevierd als nieuw, hip materiaal. De tentoonstelling *FUNGI. Anarchistische ontwerpers* vertelt een ander verhaal. Schimmels kunnen inspirerende bouwmeesters zijn, maar ook geduchte slopers. T/m 9 augustus, Nieuwe Instituut in Rotterdam

Documentaire FOLKTALES

Deze Noorse documentaire volgt een groep jongeren die een jaar doorbrengt op een volkshogeschool in Noord-Noorwegen. Daar leren ze overleven in de Arctische wildernis, zonder smartphones,

maar mét husky's. Een film over verbondenheid met de natuur, persoonlijke groei en duurzamer leven. Vanaf 1 januari in de bios.

Videoserie JENNIFER & MARIEKE MAKEN HET GOED

Jennifer Hoffman en Marieke Eyskoot maakten tien video's met duurzaam advies. Denk aan: moet je nu wel of niet iets in die textielbak gooien? Wat vinden we van Vinted? En welke keuzes maak je voor je kind? Met tips, twijfels, en wat andere antwoorden dan je misschien verwacht. Te zien op Instagram, LinkedIn en YouTube.

Documentaire THE WHITE HOUSE EFFECT

Deze documentaire laat zien hoe klimaatverandering ooit een breed gedeeld feit was in de VS en hoe dat in een paar jaar veranderde. Van Bush seniors belofte om 'milieupresident' te worden tot de opkomst van georganiseerde klimaatscepsis: een pijnlijk portret van de gemiste kans op echte klimaatactie. Te zien op Netflix.

Tentoonstelling + film BROKEN SPECTRE

Kunstenaar Richard Mosse brengt met zijn video-installatie *Broken Spectre* de verwoesting van het Amazonewoud in beeld, een dystopisch panorama over de gevolgen van het consumentenkapitalisme. Tot 29 maart te zien als onderdeel van de expo *Getekend, de natuur* in Centraal Museum, Utrecht.

Documentaire DE VEGAN VEEHOUDER

Kadir van Lohuizen volgt kippenboer Ruud Zanders in zijn zoektocht naar een vegan wereld. De Kipster-oprichter laat vlees en zuivel liever staan. Hij wil weten: kunnen we wereldwijd zonder dieren in het voedselsysteem? Vanaf 15 januari op meerdere plekken, zie de website voor screenings.

‘Circulaire’ afvalregelingen onder de loep

Producenten en importeurs van steeds meer sectoren moeten het afval van hun eigen consumenten opruimen. Deze circulaire afvalregelingen bestaan al sinds de jaren negentig, maar leidden nog niet tot de beoogde verduurzaming. Komt daar eindelijk verandering in?

TEKST: KATJA KEUCHENIUS

Boetes voor het tekort aan inleverpunten voor blikjes. Beloningen voor textielbedrijven als zij kleding maken die wél lang meegaat. En een verbod op het vernietigen van goed werkende elektronica. Dat kan volgend jaar allemaal geregeld worden via de UPV, ofwel de Uitgebreide Producentenverantwoordelijkheid.

Weinig mensen weten van het bestaan van de UPV, maar het is een invloedrijk instrument bij het streven naar een circulaire economie. De UPV bestaat sinds de jaren negentig voor verschillende productgroepen in Nederland. Producenten en importeurs worden via deze afvalregelingen verantwoordelijk gemaakt voor het afval dat hun eigen producten opleveren. Wat ze op de markt brengen, moeten ze na gebruik ook zelf netjes inzamelen en verwerken. Dat geldt onder meer voor elektronica, textiel, verpakkingen, matrassen, auto's en wegwerpplastic.

Om aan de UPV te voldoen, sluiten producenten en importeurs zich aan bij speciaal hiervoor opgerichte producentenorganisaties. Bedrijven hoeven dan niet alles zelf te regelen. Vaak betalen zij een bijdrage aan de producentenorganisatie per kilo product die het bedrijf op de markt brengt. De organisatie zamelt vervolgens het afval in, verwerkt dat, rapporteert daarover en maakt afspraken met het ministerie van Infrastructuur en Milieu over hoeveel afval moet worden verzameld en gerecycled.

Macht van bedrijven

Producenten en importeurs zelf verantwoordelijk maken voor hun eigen consumentenafval past in theorie goed in een circulaire economie. Het idee was in de jaren negentig dat deze nieuwe verantwoordelijkheid zou zorgen voor meer recycling, maar ook voor een vermindering van het afval. Producenten kunnen immers zelf de stroom afgedankte producten beperken door hun goederen zo te ontwerpen dat ze langer houdbaar en beter repareerbaar zijn. Maar dat effect heeft de UPV helaas nog niet gehad.

Dat komt volgens Janine Röling omdat de gevestigde bedrijven te veel macht hebben. Janine onderzoekt met Fair Resource Foundation (FRF) wat er misgaat in de UPV-afspraken en hoe dat beter zou moeten. “In het bestuur van producentenorganisaties zitten vaak de grote spelers uit de sector. Het enige dat zij willen, is een systeem dat zo goedkoop mogelijk is. Dat is vanuit economisch oogpunt ook heel logisch: doe het *bare minimum* tegen de laagst mogelijke prijs.”

Maar goedkoop is meestal niet bepaald circulair. Neem de verwerking van afgedankte apparaten. De efficiëntste methode is om die door de shredder te halen en daarna grote stromen metaal, plastic en glas naar recyclers te sturen. Maar zo gaan er veel zeldzame metalen verloren, die alleen met meer verfijnde technieken gered kunnen worden van de smeltoven. Bovendien functioneren veel afgedankte apparaten nog of kunnen ze met een kleine reparatie makkelijk nog een paar jaar mee.

Inzameling en hergebruik

Weggegooide apparaten een tweede leven geven scheelt enorm veel uitstoot en energie. Dan hoeft er immers minder gerecycled én geproduceerd te worden, maar dat is niet in het voordeel van de producenten en importeurs die dat moeten organiseren. Testen, repareren en opnieuw op de markt brengen kost meer tijd en geld dan alles door de shredder halen. Bovendien zitten producenten en importeurs niet echt te wachten op meer hergebruik, want dan zijn er immers minder nieuwe producten nodig. En juist die verkoop is hun verdienmodel. Daarom blijven ze terughoudend in het uitvoeren van hun Uitgebreide Producentenverantwoordelijkheid.

Janine probeert de UPV al jaren meer circulair te maken. Met Fair Resource Foundation stuurt zij aan op strengere afspraken en meer handhaving door de overheid. De FRF becommentarieert bijvoorbeeld het statiegeldsysteem voor flesjes en blikjes, waarin producentenorganisatie Verpact afspraken maakte met het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat (IenW). Janine: “Het is heel goed dat er statiegeld is ingevoerd, maar het werkt nog niet optimaal. Bij de invoering hebben wij aanbevelingen gedaan over minimale eisen aan zo'n systeem. Een belangrijke daarvan is een innameplicht. Als ergens een statiegeldhoudende verpakking wordt verkocht, moet je die daar ook weer kunnen inleveren, of dat nu in een supermarkt, op een station, in de bioscoop of bij een tankstation is. Maar dat kan lang niet overal, want onder druk van het bedrijfsleven is die innameplicht uit de wet gehaald.”

“Het enige dat producenten willen, is een systeem dat zo goedkoop mogelijk is”

Een andere aanbeveling van FRF was om het statiegeldbedrag hoger te maken dan het nu is, als prikkel om blikjes en flesjes terug te brengen. “Nu blijven er honderden miljoenen euro’s in het systeem hangen. Dat is geld van de consument, maar het staat op de bankrekening van producentenorganisatie Verpact. Dat brengen wij onder de aandacht.”

Boetes

Dat is niet voor niets geweest. Mede dankzij het aandringen van FRF eiste de Inspectie Leefomgeving en Transport een statiegeldverhoging voor plastic flesjes in 2026, ook al wist Verpact daar onderuit te komen, met steun van staatssecretaris Thierry Aartsen van IenW. Er komt nu een nog niet uitgewerkt ander beloningssysteem voor ingeleverde blikjes. Er lopen ook dwangsommen tegen Verpact. De producentenorganisatie moet boetes betalen als er niet op tijd meer inzamelpunten bij komen. Daar is Janine blij mee, want tot handhaving voor het niet nakomen van afspraken kwam het tot nu toe bijna nooit.

Dat gebeurde bijvoorbeeld ook niet bij Stichting OPEN (voorheen Wecycle), de producentenorganisatie voor elektrische en elektronische apparaten, oftewel e-waste. In 2021 beloofde die meer afgedankte producten te gaan inzamelen: het inzamelpercentage moest omhoog van 58 procent in het voorgaande jaar naar 65 procent. In plaats daarvan daalde het naar 47 procent. Nog altijd belandt een groot deel van de apparaten bij het restafval of – illegaal verscheept – in andere landen zonder goede afvalverwerking. Met vervuiling en verspilling van zeldzame grondstoffen zoals goud en kobalt tot gevolg. Ondertussen kregen aangesloten producenten een deel van hun bijdrage terug omdat die door Stichting OPEN niet was uitgegeven aan betere inzameling en verwerking.

Het leidt allemaal tot weinig publieke ophef, want er wordt nauwelijks aandacht besteed aan UPV-regelingen. Dat begint wel langzaam te veranderen, onder meer door de rommel die overblijft op straat als mensen vuilniszakken opentrekken, op zoek naar statiegeldflesjes en -blikjes, en inleverautomaten die vol zijn of waar lange rijen voor staan.

Belangenverstrengeling

Wat strengere UPV’s ook in de weg staat, is de persoonlijke verstrengeling van bedrijfsleven en overheid, vertelt Janine. “Met het statiegeldsysteem voor blikjes en flesjes was het lastig dat Verpact – en het bedrijfsleven dat het vertegenwoordigt – direct toegang had tot de regering. Zo stond de directeur van Verpact bij de vorige verkiezingen ook op de kieslijst van de VVD.”

In de elektronicasector zijn bedrijfsleven en overheid zelfs verenigd in dezelfde persoon: in 2024 werd de directeur van Stichting OPEN bij de overheid aangesteld als speciaal regeringsvertegenwoordiger Circulaire Economie. “Er werd mij verzekerd dat hij heel goed verschillende petten gescheiden houdt”, zegt Janine. “Daar moeten we dan maar op vertrouwen.”

Circulair en sociaal

Er zijn ook bedrijven die hun afvalstromen wél circulairder willen maken. In 2014 werd het producentencollectief Weee Nederland opgericht, als tweede binnen de elektronica-UPV, naast Wecycle (nu dus Stichting OPEN). Weee Nederland koos voor een andere aanpak: het haalt gebruikte apparaten bij winkels op met twee medewerkers, waarvan één met een afstand tot de arbeidsmarkt. Zonder hulp van, een vaak drukke en soms geïrriteerde, winkelmedewerker kunnen de duo’s wasmachines, drogers en beeldschermen voorzichtig inladen, waardoor de kans groter is dat apparaten nog te hergebruiken zijn.

Projectdirecteur Henk Bos: “Bij reguliere inzameling maakt het niet uit dat een apparaat beschadigd raakt, want die is alleen gericht op de shredder.” Weee Nederland brengt zoveel mogelijk elektronica naar sorteercentra, waar de apparaten eerst worden gesorteerd op bruikbaarheid. Het bedrijf bouwde daarnaast een partnernetwerk op met kringloopwinkels en gemeenten, zodat wasmachines en zonnepanelen een tweede leven kregen in minimahuishoudens – gratis. In een testproject met PostNL werden afgedankte apparaten zelfs aan huis opgehaald, om te voorkomen dat ze in het restafval terechtkwamen.

“De directeur van Verpact stond bij de vorige verkiezingen op de kieslijst van de VVD”

Maar in 2021 kon Weee Nederland plots niet meer rekenen op betalende leden. De overheid gaf een zogenoemde Algemeen Verbindend Verklaring (AVV) af aan producentenorganisatie Stichting OPEN. Zo’n monopolie is gebruikelijk in Nederland: de overheid geeft steeds één producentenorganisatie het alleenrecht in het organiseren van de afvalketen. Alle producenten en importeurs worden dan verplicht zich aan te sluiten bij die producentenorganisatie en daar hun kilobijdrage aan te betalen. Dat is gebeurd bij RecyBEM voor autobanden – die nu versnipperd in kunstgrasvelden belanden – Verpact voor karton, glas en verpakkingen, en Stichting OPEN voor e-waste.

“Dat is destijds een onderonsje geweest tussen het ministerie en Stichting OPEN”, zegt Henk Bos. “Wij stonden er met 300 banen, waarvan 150 participatieplaatsen, naar te kijken.” De 350 retailers waar wij mee werkten waren ook niet blij. Ze schreven gezamenlijk aan de overheid: ‘Wij zijn heel tevreden over onze samenwerking met Weee Nederland in de regio. Hoe heeft u die geborgd?’ Het ministerie stuurde vervolgens aan op een samenwerking met Stichting OPEN en Weee Nederland. Die laatste stemde daarmee in, onder de voorwaarde dat al hun

Janine Røling van Fair Resource Foundation

inzamel- en sorteersystemen met bijbehorende arbeidsplaatsen behouden bleven. Er zou ook ruimte komen voor meer circulaire innovatie. Weee Nederland zamelt nu zo’n 53 duizend ton elektronica per jaar in voor Stichting OPEN.

Zonder concurrentie geen innovatie

Dat er AVV’s bestaan, begrijpt Henk op zich wel. “Eén aanspreekpunt is natuurlijk handig. In een AVV-aanvraag stelt een producentenorganisatie zelf kaders op en omschrijft hoe ze daaraan gaat voldoen. Het ministerie hoeft dan alleen akkoord te gaan en te kijken of het goed gaat. Dat is met meer partijen natuurlijk veel ingewikkelder.”

In de jaren negentig was de AVV ook een manier om ervoor te zorgen dat alle importeurs en producenten meededen met de UPV. Nederland leek toen te klein om verschillende concurrerende systemen in het leven te roepen. Maar zonder concurrentie komt er ook geen circulaire innovatie, denkt Henk. Daar pleit hij nog steeds voor, met Weee Nederland. Bijvoorbeeld door meer focus op hergebruik. Dat komt ook in de volgende AVV te staan. Die wordt in 2026 hoogstwaarschijnlijk voor nog eens 5 jaar verlengd voor Stichting OPEN.

Ondertussen werkt Henk met andere organisaties, zoals Refurn en Stichting Zonnext, verder aan hergebruik van elektronica. In het sorteercentrum in Apeldoorn rollen zonnepanelen door een zelfgebouwde panelenwasstraat om ze schoon te maken voor ze aan een tweede leven beginnen. Ook een groot deel van de laadpalen wordt hier gerepareerd of uit elkaar gehaald. “Energiemaatschappijen klopten bij ons aan nadat gemeenten vroegen om circulaire laadpalen. Nu repareren we ze zo dat ze opnieuw geplaatst kunnen worden, of we geven onderdelen terug aan monteurs van dezelfde energiemaatschappij.” Dat gebeurt buiten de UPV om, want de laadpalen worden officieel nooit afval. Ze blijven eigendom van de energiemaatschappijen. “Die bedrijven willen echt wel. Bij Equans en Vattenfall zitten jonge teams die hergebruik als de norm zien.”

Circulair textiel

Tot 2023 bestond er in Nederland nog geen officiële producentenverantwoordelijkheid voor textiel: de inzameling en recycling lagen vooral bij gemeenten, kringloopwinkels en organisaties als het Leger des Heils. Dat veranderde toen Nederland – als tweede land in Europa – de textiel-UPV invoerde. Een AVV bestaat hier nog niet. En dat willen Janine Røling

en haar collega Rob Buurman ook graag voorkomen. Om een AVV te kunnen aanvragen, moet je namelijk een wat de overheid noemt ‘belangrijke meerderheid’ van het markt-aandeel hebben. Precieze percentages worden niet genoemd, maar in andere sectoren betekent dat vaak 60 procent. Daarom richtten Janine en Rob in 2024 Collectief Circulair Textiel (CCT) op: een eigen producentencollectief van textielbedrijven. Met CCT willen ze vooral een uitgesproken circulaire tegenhanger zijn van de twee al bestaande producentenorganisaties in de textiel: Stichting UPV Textiel en het European Recycling Platform Netherlands. Inmiddels hebben tientallen bedrijven zich bij CCT aangesloten.

Met de poten in de modder heeft CCT een andere invloed dan een ngo als FRF die roept vanuit de zijlijn, zegt Janine. “Bij het opstellen van dit soort wetgeving wordt er vaak meer gepraat met brancheverenigingen en producenten, en minder met het maatschappelijk middenveld. Nu we zelf een producentenorganisatie hebben opgericht, kunnen we onze aanbevelingen in de praktijk brengen en worden we veel vaker uitgenodigd.”

Medewerkers van Weee Nederland sorteren e-waste

De UPV-textiel is al best vooruitstrevend vergeleken met langer bestaande UPV's in andere sectoren. Zo moeten producenten en importeurs ervoor zorgen dat zo procent van het afgedankte textiel – gemeten naar wat ze het jaar ervoor op de markt brachten – wordt voorbereid voor hergebruik, waarvan de helft voor Nederland. Die aansturing op hergebruik, dus het direct opnieuw gebruiken van een kledingstuk in plaats van het eerst kapot te maken voor iets anders, is nieuw in UPV-land. Tot nog toe sprak het ministerie met verschillende sectoren alleen percentages af voor inzameling en recycling.

Textielbedrijven maken hiervoor afspraken met gemeentelijke inzamelaars, zoals textielbakken en kringloopwinkels. Janine wil de mogelijkheden voor hergebruik verder uitbreiden. Haar organisatie CCT gaat samenwerken met Swapshop, waar consumenten gebruikte kledingstukken kunnen inwisselen, en is in gesprek met andere organisaties die gericht zijn op hergebruik van kleding. Janine denkt ook na over gedifferentieerde tarieven voor de textielbedrijven die bij CCT zijn aangesloten. Die bijdrage hoeft niet, zoals nu gebruikelijk is, voor elk bedrijf even hoog te zijn. Zo zou de bijdrage per kilo textiel omlaag kunnen voor bedrijven die reparatiediensten aanbieden of hun eigen textiel weer inzamelen, zoals leveranciers van hotellinnen of bedrijfskleding.

Nieuwe ideeën

Zowel Henk Bos als Janine Röling zien lichtpuntjes in de UPV. De overheid organiseert inmiddels bijeenkomsten waar allerlei belanghebbenden – niet alleen producenten en importeurs –

“Je moet de slager niet zijn eigen vlees laten keuren”

brainstormen over circulaire aanpassingen in de UPV-afspraken. Bijvoorbeeld over wat eigenlijk de circulaire voor- en nadelen van een AVV zijn. En of producentenorganisaties een restauratiefonds zouden moeten oprichten. Of dat ze een vergoeding aan gemeenten zouden moeten betalen voor niet-ingezamelde producten die in het gemeentelijk restafval belanden.

Op de agenda staan ook gedifferentieerde tarieven voor leden van producentenorganisaties op basis van levensduur en recyclebaarheid van hun producten, zoals CCT overweegt. Iets wat in Frankrijk al bestaat. Er komen ook nieuwe UPV's aan voor bijvoorbeeld wegwerpluiers en meubels. Henk: “Daar zijn ze al heel lang mee bezig. Maar hoe organiseer je dat? Het is niet meer zoals in het verleden: ‘Oké producenten, succes ermee.’ Je moet de slager niet zijn eigen vlees laten keuren. Er gaan dus heel wat oefensessies aan vooraf. Maar dat komt wel goed. Ik denk dat er voor bijna alle producten uiteindelijk een UPV gaat komen.” ■

Wie is de schurk?

JENS

“Omdat we de planeet aan het vernielen zijn”, is vaak het antwoord als tv-ploegen klimaativisten vragen waarom ze meedoen aan een demonstratie. Dat klinkt misschien logisch, want het past bij het dominante verhaal dat ‘wij allemaal’ de veroorzakers zijn van de klimaatcrisis. Met ons energieverbruik en onze consumptie stoten we immers allemaal CO₂ uit. Het is ons dan ook decennialang ingepeperd, vanaf de spotjes in de jaren 90: ‘Een beter milieu begint bij jezelf.’ Het verhaal waarin wij, losse individuen, verantwoordelijk zijn voor maatschappelijke problemen. Oliebedrijf BP zag dit individualistische wereldbeeld als kans toen ze in 2004 de ‘carbon footprint’ bedachten: bereken jouw persoonlijke CO₂-uitstoot. Ineens vroegen mensen zich af hoe groot hun eigen impact was en wat zij als consument anders konden doen.

Natuurlijk is dat best nuttig, maar dit ‘i-frame’ – de focus op individuele verantwoordelijkheid – heeft een groot nadeel: het leidt af van de grondoorzaken. Dat oliebedrijven miljarden tonnen CO₂ de atmosfeer in pompen en nog steeds nieuwe olievelden opsporen en aanboren blijft buiten beeld. Het is dweilen met de kraan open.

Wil je de échte oorzaken aanpakken? Dan heb je een ‘s-frame’ nodig: zoom uit naar het systeem. Waarom is het zo lastig om duurzame keuzes te maken? Omdat onze omgeving ons voortdurend verleidt tot vervuilend gedrag. Waarom vliegen we zoveel? Omdat het goedkoop is en overal gepromoot wordt. Waarom kopen mensen fast fashion van waardeloze kwaliteit? Omdat consumeren van alle kanten wordt gestimuleerd.

De focus op individuele verantwoordelijkheid zie je overal. Zoals in de campagne voor energiebesparing: ‘Zet ook de knop om.’ Prima actie, maar ze gaat voorbij aan het onderliggende probleem. Veel huizen zijn slecht geïsoleerd, vooral van mensen met lage inkomens. Ze kunnen isolatie niet zelf betalen of mogen niks aanpassen in hun huurwoning.

Wil je dáár wat aan doen, dan moet je de aandacht verschuiven naar de structurele oorzaken. Dan worden structurele oplossingen – zoals een nationaal isolatieoffensief – een stuk

logischer. Hoe je praat over de oorzaak, stuurt hoe je denkt over de oplossing.

Dat heeft één nadeel: ‘het systeem’ klinkt abstract, het heeft geen naam en geen gezicht. Het is te groot en vaag om tegen te strijden. Arnold Schwarzenegger snapt dit als geen ander. “Zolang we praten over klimaatverandering verandert er niets”, zegt hij. “Laten we het hebben over vervuiling. Vervuiling veroorzaakt klimaatverandering – *and pollution kills.*”

Slimme woordkeuze, want ‘vervuiling’ gebeurt niet vanzelf maar heeft altijd een veroorzaker, meestal een bedrijf. Je ziet meteen de bron van de problemen voor je: kolencentrales, fabrieken,

privéjets. Intuïtief snap je direct wat er moet gebeuren: de vervuilers aanpakken. Want: ieder sterk verhaal heeft een schurk nodig. Daarom raadt framing-expert George Lakoff het woord ‘klimaatverandering’ af: het klinkt geleidelijk en suggereert een natuurlijk proces. Je kan beter praten over CO₂-uitstoot als ‘vervuiling van onze lucht’. En die lucht is van ons allemaal. Waarom zouden we vervuilers toestaan hun vieze uitstoot gratis in ons luchtruim te pompen? Dit maakt klimaat een

kwestie van rechtvaardigheid. Het is oneerlijk: grote bedrijven verdienen grof geld en wij betalen met onze gezondheid.

De denktank Potential Energy Coalition bevestigt de kracht van dit frame met onderzoek. In focusgroepen zagen onderzoekers hoe deze boodschap draagvlak versterkt: “We vechten niet tegen klimaatverandering, we vechten tegen de vervuilers die klimaatverandering veroorzaken.” Trap dus niet in het i-frame door te zeggen dat ‘wij’ de planeet aan het vernielen zijn. Dat zijn ‘wij’ juist aan het stoppen! Focus op de structurele oorzaken en de fossiele vervuilers die er alles aan doen om het systeem in stand te houden. Daar begint het echt, een beter milieu. ■

Jens van der Weele is taalstrateeg en gespecialiseerd in de psychologie van taal voor duurzame verandering. Hij deelt kennis over Framing, narratieven en gedragsverandering in workshops, lezingen en op LinkedIn.

Samen eten / A Beautiful Mess

Eten is meer dan voeding alleen. *Down to Earth* gaat langs bij volkskeukens, buurtkamers en pluktuinen waar gekookt wordt met respect voor de planeet.

Medewerkers van
A Beautiful Mess,
Arnhem

Koken voor een nieuw begin

In de restaurants van A Beautiful Mess kunnen mensen die naar Nederland zijn gevlucht werkervaring opdoen en stadsgenoten ontmoeten, zoals in Arnhem. “Voor mensen die in azc’s zitten en nog geen status hebben, zijn er heel weinig voorzieningen.”

TEKST: MICHIËL BUSSINK BEELD: A BEAUTIFUL MESS

Onlangs de stromende regen is het een komen en gaan op een door-deweekse middag in cultureel centrum De Rozet, in de binnenstad van Arnhem. Het met architectuurprijzen overladen hoge beige-witte gebouw voor ‘taal, kunst en erfgoed’ herbergt onder andere de openbare bibliotheek, een cursuscentrum, kunstbedrijf én restaurant A Beautiful Mess. Bij de ingang van het restaurant ontvangt een van de restauranttrainees de bezoekers voor de lunch. Op het menu staan gerechten als shakshuka, köfte, pittige Iraakse kip, oesterzwam-shawarma, Pakistaanse linzensoep en freekeh. ‘Op ons menu ontdek je levendige gerechten, geïnspi-

reerd door recepten uit thuislanden van onze diverse medewerkers.’ Zo valt te lezen op de informatie op de borden en menukaarten. ‘Denk aan de levantiinse en mediterrane keukens, maar ook aan gerechten uit Oekraïne, Iran, Afghanistan en Pakistan.’

Nog geen status

A Beautiful Mess opende afgelopen september in Arnhem, nadat eerder vestigingen in Amsterdam en Utrecht van start gingen. De restaurants zijn een initiatief van Refugee Company (door-gestreept vanuit het idee dat ‘refugee’ niet de essentie van iemands identiteit is – red.), 10 jaar geleden opgericht door

Fleur Bakker, toen veel Syrische vluchtelingen naar Nederland kwamen die ze een perspectief wilde bieden. “Met onze restaurants bieden we leer-werktrajecten voor mensen met een vluchtelingachtergrond”, vertelt operationeel manager Debora Timmerman. “Mensen kunnen hier op verhaal komen en een volgende stap zetten naar betaald werk en economische zelfstandigheid. Ze leren en werken in de keukens en bediening, maar krijgen ook Nederlandse les, workshops over werken in Nederland en persoonlijke ontwikkeling.” De medewerkers zijn zowel asielzoekers als mensen met een vluchtelingenstatus. “We richten ons uitdrukkelijk ook op mensen die in azc’s zitten en geen status hebben, want daar zijn heel weinig voorzieningen voor.”

De Arnhemse azc’ers huizen groten-deels in een boot op de Rijn, vlak bij het centrum van de stad. Eerder opende de Refugee Company op de kade tegenover de asielboot al een buurtcafé voor bewoners van de opvang én buurtbewoners,

om koffie te drinken en voor verschillende activiteiten zoals Nederlandse les. Nu is er dus ook een restaurant, met steun van de gemeente Arnhem. “Die vindt het belangrijk om nieuwkomers welkom te heten en steekt daarmee enorm haar nek uit. Superdapper, we zijn daar heel blij mee”, zegt Debora.

Community-maaltijden

Zes keer per week koken en serveren de trainees en voormalige trainees zowel ’s middags als ’s avonds een à-la-cartemenu. Vrijwel alle tafeltjes in het restaurant zijn vandaag bezet door de lunchgasten. Met grote regelmaat geeft de bediening nieuwe bestellingen door over de bar, roepend richting de open keukens, waar chef-kok Ayman Meyan Momo de scepter zwaait. Een stuk rustiger is het in de andere helft van het restaurant, dat bestemd is als community-restaurant. “Het moet nog meer bekendheid krijgen”, licht Debora toe. Hier

kunnen bewoners van het azc gratis een maaltijd komen eten (op de asielboot is geen kookgelegenheid). Voor overige Arnhemmers kost het 10 à 11 euro. Iedere week koken chef Ayman en zijn koks vier keer ’s middags en vier keer ’s avonds een community-maaltijd. Vandaag staat er pasta met saus en bladsalade op het menu. ’s Middags kunnen de asielzoekers en andere Arnhemmers in De Rozet allerlei workshops volgen: taalles, yoga, sport, muziek. Betaald door de gemeente Arnhem.

Als de grootste drukte van de lunch voorbij is, schuift Ayman aan. Hij is 10 jaar geleden uit Syrië gevlucht en sinds september staat hij hier in de keukens, met een team van acht leerlingkoks. “Gezellig om met zo’n team te werken, van elkaar te leren, ook van de verschillende keukens.” Om zo veel mogelijk mensen te kunnen verwelkomen is alles in zijn keuken halal. Conform de levan-

“Mensen kunnen hier op verhaal komen en een volgende stap zetten”

tijnse traditie staan er veel vegetarische en veganistische gerechten op de kaart, maar ook wat vleesgerechten. “Mijn eigen favoriete gerecht is köfte, gehaktrolletjes. Het is oorspronkelijk Turks, maar ik combineer het graag met Afrikaanse kruiden.” Ayman probeert in zijn keuken zo min mogelijk te verspillen. “Ik gooi niks weg. Als ik groenten over heb, verwerk ik die in bouillons.” De taarten in zijn restaurant komen van Trashure Cakes in Nijmegen, waar (ex-)vluchtelingen taarten maken van groenten en fruit die anders zouden worden weggegooid.

Chef-kok Ayman
Meyan Momo

Oesterzwam-shawarma

1 tl komijn / snuf zwarte peper /
1 tl piment / ½ tl kaneel / 1 tl kurkuma
/ ½ tl kardemom / takje gedroogde
rozemarijn, naaldjes Pijngenhakt /
900 g oesterzwammen / 1 rode peper /
2 rode uien / scheut zonnebloemolie /
snuf zout

Voor de groene tarator:
Sap van een halve citroen / bosje
peterselie / snuf zout / 200 g tahin

Maak met de kruiden een ‘shawarma-mix’ (maak eventueel een grotere hoeveelheid voor volgende keren). Scheur de oesterzwammen in stukken. Meng die met de kruidenmix, gesnipperde rode peper, in halve ringen gesneden rode uien, zonnebloemolie en zout, en gaar alles zo’n 10 minuten in een op 240 graden voorverwarmde oven. De oesterzwammen mogen niet vochtig meer zijn. Meng ondertussen in een blender de ingrediënten voor de groene tarator en serveer die bij de oesterzwam shawarma. Lekker met rijst of pita’s.

Op zich zou hij in de toekomst zelf wel een restaurant willen beginnen. Maar dat is in Nederland best lastig. “In Syrië kun je gewoon beginnen als je een ruimte en een keuken hebt. Hier kan dat niet zomaar: je moet veel papieren invullen. Daar begin ik niet aan.” Maar teruggaan naar Syrië zit er voorlopig ook niet in. “Veel te gevaarlijk en bovendien zijn mijn vier kinderen hier inmiddels ingeburgerd.” Het bevalt hem goed als kok bij A Beautiful Mess. Hij wil daar nog wel iets aan toevoegen: “Ik ben ook in andere landen geweest: Duitsland, Frankrijk, België. Maar Nederlanders zijn de aardigste mensen van Europa.” ■

SCHENKEN MET BELASTINGVOORDEEL

MAAK MEER IMPACT VOOR HET KLIMAAT

Wist jij dat je meer kunt doen voor het klimaat door te schenken met belastingvoordeel? Hoe het precies werkt? Onze relatiemanager Floor Severens legt het uit.

“Als je schenkt met belastingvoordeel steun je ons met een vast bedrag per jaar, voor een periode van minimaal 5 jaar. Je krijgt dan een deel van je gift terug van de Belastingdienst. Hoeveel? Dat hangt af van de hoogte van je gift en je inkomen. Met dit belastingvoordeel kun je 2 dingen doen: je houdt het voordeel zelf of je schenkt het aan Milieudefensie.”

KUN JE DIT UITLEGGEN MET EEN VOORBEELD?

“Jazeker! Stel: je schenkt 100 euro per jaar aan Milieudefensie en je ontvangt 38 euro terug van de Belastingdienst. Als je dit voordeel zelf houdt, kost jouw gift van 100 euro je uiteindelijk maar 62 euro. Als je dit voordeel wilt doneren, tel je die 38 euro op bij jouw gift. Ofwel: je schenkt 138 euro, terwijl dit jou maar 100 euro kost. Zo doe je meer voor het klimaat zonder extra kosten.”

HOE REGEL IK HET?

“Vanaf 75 euro per jaar kun je schenken met belastingvoordeel. Met de handige rekenhulp op onze website zie je meteen wat je terugkrijgt. Het regelen is eenvoudig: je vult een schenkingsovereenkomst in, online of op papier. Daarna ontvang je van ons een uniek nummer dat je doorgeeft bij je eerstvolgende belastingaangifte. Via de Belastingdienst ontvang je jouw voordeel terug.”

“Als je schenkt met belastingvoordeel doe je voor hetzelfde geld meer voor het klimaat. Win-win dus!”

**WIL JE
MEER WETEN?**

Kijk dan op milieudefensie.nl/schenken of neem contact op met Floor via schenken@milieudefensie.nl.

Brieven/opinie

In memoriam

Onlangs bereikte ons het bericht dat Egbert Tellegen, de eerste voorzitter van Milieudefensie (1973-1976), ons is overleden. Dat nieuws kwam binnen bij wie hem gekend heeft en dus zeker ook bij Milieudefensie. Maar met het gedenken van Egbert kwamen al snel de fraaie herinneringen. In één zin samengevat: de milieubeweging verliest een bijzonder mens, aan wie die veel te danken heeft.

Als directeur van deze vereniging voel ik mij vereerd om in Egberts voetstappen te lopen. Hij was tijdens mijn studie Milieubeleid als professor al een van mijn persoonlijke inspiratiebronnen. En hij was een van de geestelijk vaders van de milieukunde in Nederland, die belangrijk onderzoek publiceerde over hoe milieuvuiling en de economische orde zich tot elkaar verhouden. Egbert schreef ook een aantal boeken, zoals Afscheid van het kapitalisme, een krachtig pleidooi voor de systeemverandering waar Milieudefensie anno 2025 nog steeds voor strijdt. We gaan Egbert missen. Zowel de innemende man die hij was als de activist met zijn grote hart voor de leefbaarheid van onze planeet.

Donald Pols, directeur Milieudefensie

VACATURE

ZORG JIJ ERVOOR DAT LEDEN VAN MILIEUDEFENSIE ZICH GEHOORD VOELEN?

Wil je meedenken over hoe we als vereniging met elkaar omgaan? Wij zoeken per direct een lid voor de Geschillencommissie (ongeveer 40 uur per jaar).

BEN JIJ IEMAND DIE...

- ervaring heeft met bemiddeling en de-escalatie van geschillen?
- conflictsituaties kan kalmeren en mensen weer kan verbinden?
- discreet omgaat met gevoelige informatie?
- analytisch, transparant en betrouwbaar is?
- helder en onderbouwd advies kan geven?
- (pré) ervaring heeft binnen verenigingen?

DAN ZOEKEN WE JOU!

STUUR VRAGEN OF DIRECT JE SOLLICITATIE NAAR
[GESCHILLENCOMMISSIE@MILIEUDEFENSIE.NL](mailto:geschillencommissie@milieudefensie.nl)
OF KIJK OP [BIT.LY/VACATURE-VR](https://bit.ly/vacature-vr) VOOR MEER INFO

Meer info:

BIJLO GAAT LOS OP... COP30

De klimaatop was weer een flop. Vincent Bijlo laat zijn wervelende gedachtenstroom erop los.

Ach, de mens, de hooligan der evolutie, de oerwoudkapper, bloemvertrapper, dierendoder, vuilophoper, wegaanlegger, asfaltjunk, benzineslurper, spullenslaaf, oceaanverplaster, voedselketenverbreker.

Kijk hem nou toch. Hij houdt een klimaatop. Hij weet dat de opwarming het gevolg is van het gebruik van fossiele brandstoffen, en wat doet hij?

Hij zet geen woord, maar dan ook geen woord over fossiele brandstoffen in de slotverklaring. En waarom niet? Dat mag niet van de olieproducerende landen. Het woord CO₂-uitstoot komt er niet in voor! De jaknikkers zijn ermee akkoord gegaan.

De wereld is een bak patat, snel doorvreten anders wordt het koud. De toekomst is iets voor later.

Eurocommissaris Hoekstra sprak zijn holle woorden: “De impliciete waarde van dit akkoord is dat we er samen uitkomen, want de wereld is zoals ze is. Dit is per saldo een goede uitkomst.”

Landen als Rusland en Saoedi-Arabië gaan hun stinkende best doen om de anderhalve graad opwarming van de aarde niet te halen.

Minister Hermans van Groene Groei heeft nog met haar vuist op tafel geslagen, heel Belém trilde ervan, het heeft niet mogen baten. Maar wat ze wel gaat doen: volgend jaar, samen met Colombia een conferentie organiseren over de afbouw van fossiele brandstoffen.

Dit uiteraard tot woede van de stikstofliga die zich BBB noemt, de partij van mest en rode diesel. Goed zo Hermans, ik ben benieuwd, want VVD en afbouw?

Nee, laat ik nou eens niet cynisch zijn, kom maar op met die routekaart.

ING

**NIET MET
MIJN GELD**

TEKEN HET ULTIMATUM!

Scan de QR-code of ga naar
www.nietmetmijngeld.nl

Ps. Je kan ook tekenen als
je niet bij ING zit!

Wat ING met jouw geld doet is onzichtbaar,
maar niet bepaald onschuldig. **Terwijl jij
probeert te sparen voor je toekomst, financiert
ING bedrijven die diezelfde toekomst in gevaar
brengen:** van nieuwe olie- en gasvelden tot
mensenrechtenschendingen. Daarom zeggen
we samen: "Niet Met Mijn Geld!" Doe je mee?

**Teken het ultimatum! Als ING over 1 jaar nog
niet aan onze eisen voldoet, stappen we
samen over van bank.**

**MILIEU
DEFENSIE**

